

Handwritten Arabic script on aged paper, likely a historical document or manuscript.

Η μεσαιωνική μαροκινή πόλη _

_ και η πορεία της προς τη σύγχρονη
εποχή μέσα από την επαφή
της με τη Δύση

Handwritten Arabic script in red ink on aged paper, likely a historical document or manuscript.

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ - ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ : ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΗΛΕΚΤΡΑ ΕΛΛΗ, ΥΦΑΝΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ : ΜΑΡΙΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ : 2012 - 2013

Η μεσαιωνική μαροκινή πόλη

και η πορεία της προς τη σύγχρονη εποχή
μέσα από την επαφή της με τη Δύση

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ:

ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΗΛΕΚΤΡΑ ΕΛΛΗ, ΥΦΑΝΤΗΣ ΣΩΤΗΡΗΣ
ΥΠΕΥΘ. ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΜΑΡΙΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ
ΑΚΑΔ. ΕΤΟΣ 2012-2013

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ:
ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΗΛΕΚΤΡΑ ΕΛΛΗ,
ΥΦΑΝΤΗΣ ΣΩΤΗΡΗΣ
ΥΠΕΥΘ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΜΑΡΙΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ
ΑΚΑΔ. ΕΤΟΣ 2012-2013

Περιεχόμενα

A) Εισαγωγή.....	1
B) Η συγκρότηση του αραβοβερβερικού μεσαιωνικού κόσμου του Μαρόκου και οι γαλλικές επιρροές του 20 ^{ου} αιώνα	
<i>B1 Τα νομαδικά βερβερικά φύλα και η αραβική κατάκτηση.....</i>	4
<i>B2 Η διοικητική και οικονομική οργάνωση του Μαρόκου κατά τις Βερβερικές και Σαριφιανές δυναστείες.....</i>	10
<i>B3 Η δομή και η οργάνωση της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης.....</i>	15
<i>B4 Το πέρασμα του Μαρόκου υπό τη γαλλική επιρροή - Οι δύο φάσεις του Προτεκτοράτου.....</i>	44
Γ) Ο σύγχρονος κόσμος του Μαρόκου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.....	66

Εισαγωγή

Το Μαρόκο αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση στην ιστορία του μουσουλμανικού κόσμου. Γεωγραφικά απομονωμένο, με τις οροσειρές του Άτλαντα, του Μεσοάτλαντα, του Αντιάτλαντα και την έρημο Σαχάρα στα ανατολικά και νοτιοανατολικά, τον Ατλαντικό ωκεανό στα δυτικά και τη Μεσόγειο θάλασσα στο βορρά, έχει χαρακτηριστεί κατά καιρούς ως νησίδα. Τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά του (η γεωγραφική απομόνωση, η εγγύτητά του στην Ευρώπη) και η ιδιόμορφη κοινωνική δομή του Μαροκινού κόσμου, όπου συνυπάρχουν νομαδικός και αστικός πολιτισμός, είχαν ως αποτέλεσμα μία ξεχωριστή και εξίσου ιδιόμορφη ιστορική πορεία συγκριτικά με τον υπόλοιπο μουσουλμανικό κόσμο.

Στα πλαίσια αυτής της διάλεξης θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε τη δομή και το χαρακτήρα της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης, που διαμορφώθηκε ως το 12ο αιώνα και παρέμεινε αναλλοίωτη έως και την εγκαθίδρυση του Γαλλικού Προτεκτοράτου το 1912, την πορεία της μέσα από τη γαλλική επιρροή κατά τον 20ο αιώνα, για να κλείσουμε με την εικόνα της σύγχρονης μαροκινής πόλης του 21ου αιώνα.

Με αφετηρία μας την εγκατάσταση των Αράβων στην περιοχή του σημερινού Μαρόκου και την ταυτόχρονη ίδρυση της πόλης της Φες, της πρώτης αραβοβερβερικής πόλης το 788 μ.Χ., θα μελετήσουμε τη συνύπαρξη Βερβέρων και Αράβων, νομαδικής ζωής και αστικού πολιτισμού, τη δομή της κοινωνίας, της οικονομίας και της διοίκησης της επικράτειας. Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε με την εξέλιξη της δομής και του χαρακτήρα της πόλης της Φες από την ίδρυσή της έως και την αποκρουστάλλωση της οριστικής αστικής εικόνας της το 12ο αιώνα. Η εικόνα αυτή επαναλαμβάνεται, κατά περίπτωση, σε όλες τις πόλεις του Μαρόκου κατά την προαποικιακή περίοδο, με μετασχηματισμούς και τροποποιήσεις, όπως θα δούμε και στην περίπτωση του Μαρακές. Φες και Μαρακές αποτελούν τα σημαντικότερα αστικά κέντρα από τον 8ο έως και το τέλος του 19ου αιώνα. Έπειτα θα εξετάσουμε τις μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά τη γαλλική επιρροή του 20ου αιώνα, τόσο σε επίπεδο διοίκησης και οργάνωσης της επικράτειας όσο και σε επίπεδο αστικής και κοινωνικής οργάνωσης.

Η Καζαμπλάνκα (μία μικρή πόλη του προαποικιακού Μαρόκου) αναδεικνύεται ως το σημαντικότερο αστικό κέντρο και θα αποτελέσει το αντικείμενο μελέτης μας για τη σύγχρονη εποχή. Η Καζαμπλάνκα, ως το βασικό οικονομικό και εμπορικό κέντρο του Γαλλικού Προτεκτοράτου, γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, καθιστώντας την τη μεγαλύτερη πόλη της Αφρικής. Απετέλεσε το βασικό πεδίο πειραματισμού της γαλλικής πολεοδομίας του εκσυγχρονισμού και των σύγχρονων μοντέλων οικονομικής ανάπτυξης. Μέσα από τις μεταβολές που υπέστη η δομή και ο χαρακτήρας της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης κατά την περίοδο της γαλλικής επιρροής, θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τη σύγχρονη εικόνα της στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Η πορεία της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης προς τη σύγχρονη εποχή μέσα από την επαφή της με τη Δύση χαρακτηρίζεται από ζεύγη αντιθέτων. Νομαδική ζωή και αστικός πολιτισμός, άποικοι και γηγενείς, μοντέρνο κίνημα και παραδοσιακή αρχιτεκτονική, παράδοση και σύγχρονη εποχή. Τα λόγια του λογοτέχνη Tonny Ardizzone, αποτυπώνουν χαρακτηριστικά την εικόνα του σύγχρονου Μαρόκου, που ακροβατεί μεταξύ Ανατολής και Δύσης:

«Ανοίξτε όποιο βιβλίο θέλετε. [Το Μαρόκο] Είναι η γη των αντιθέσεων, όπου το παρελθόν - συμβολίζοντας καθετί γραφικό, οπισθοδρομικό και καταπιεστικό - συνυπάρχει και συμπορεύεται με το σύγχρονο - ή καλύτερα, με καθετί Ευρωπαϊκό και ιδιαίτερα Γαλλικό. Καθεμιά από τις δύο πτυχές έχει το κόστος της, όπως καταλαβαίνετε. Αυτό που χάνουν είναι το πραγματικό Μαρόκο, εκείνο που βρίσκεται ανάμεσα.»¹

Εικ. 1: Έκταση της ισλαμικής αυτοκρατορίας έως το 850 μ.Χ. (Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth).

Εικ.2: Η γεωγραφική απομόνωση του Μαρόκου. Διακρίνουμε τις ερημικές εκτάσεις και τις στέπες στα ανατολικά με κίτρινο χρώμα, τις οροσειρές του Άτλαντα, του Αντι-Άτλαντα και του Μεσο-Άτλαντα, τον Ατλαντικό ωκεανό στα δυτικά και τη Μεσόγειο θάλασσα στο βορρά.
[Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, Service géographique du Maroc (Rabat), 1923]

¹ Tonny Ardizzone, *Uprooting us and bringing us home*, review of "Larabi's Ox: Stories of Morocco", εκδ. Milkweed, High Plains Lit. Rev., 7 (1) (1993), σελ. 13-19.

Β Η συγκρότηση του αραβοβερβερικού μεσαιωνικού κόσμου του Μαρόκου και οι γαλλικές επιρροές του 20^{ου} αιώνα

Β1 Τα νομαδικά βερβερικά φύλα και η αραβική κατάκτηση²

Οι βερβερικές φυλές, εγκατεστημένες στην περιοχή του σημερινού Μαρόκου από το τέλος της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. διατηρούσαν δεσμούς με τρεις βασικές φυλετικές ενότητες. Οι *Masmouda* ήταν φιλήσυχοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι των παραλίων του Ατλαντικού και των υψιπέδων του Ατλαντα. Οι *Zenata* ήταν πολεμιστές των υψιπέδων της κεντρικής ηπειρωτικής χώρας και παραδοσιακοί αντίπαλοι των *Sanhaja*, πολεμιστών των στεπών και της ερήμου. Παρόλες τις διαφυλετικές έριδες, οι τρεις βερβερικές φυλές συγκροτούσαν μία συμπαγή οργανωμένη ενότητα εναντίον των κοινών τους εχθρών.

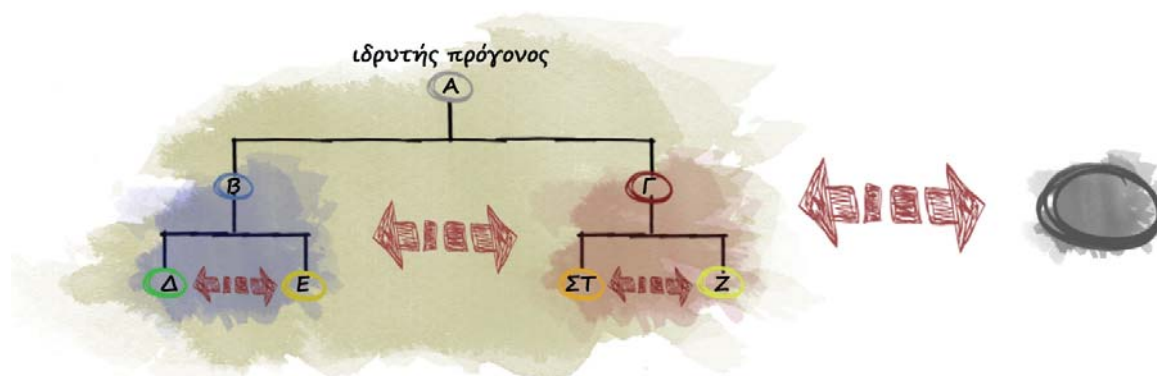
Η κάθε φυλή αποτελούνταν από άτομα με συγγενικούς δεσμούς που κατάγονταν από έναν κοινό πρόγονο - "πατριάρχη". Οι ενδοφυλετικές σχέσεις αποτυπώνονται χαρακτηριστικά σε ένα βερβερικό ρητό: "Εγώ είμαι απέναντι στον αδερφό μου. Εγώ και ο αδερφός μου είμαστε απέναντι στον ξάδερφό μας. Και οι τρεις είμαστε απέναντι στον ξένο." Οι διαμάχες ήταν ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο και συνήθως οι εν ζωή πρόγονοι καλούντο να συμβιβάσουν, ως πατριάρχες, τις αντιμαχόμενες πλευρές. Ακολουθώντας, λοιπόν, τη γραμμή αίματος των ανδρών, οι γηραιότεροι εν ζωή ήταν εκείνοι

Εικ.3: Οι τρεις βασικές βερβερικές φυλετικές ενότητες του Μαρόκου [Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth]

που κατείχαν τις θέσεις των φυλετικών αρχηγών.

Οι φυλές κατείχαν συγκεκριμένες εκτάσεις γης, μέσα στα όρια της οποίας μετακινούνταν καθόλη τη διάρκεια του χρόνου προκειμένου να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα τρόφιμα και αγαθά και να ελέγχουν τα εμπορικά σταυροδρόμια. Στην πατριαρχική οργάνωση της φυλετικής κοινωνίας, οι γυναίκες μεριμνούσαν αποκλειστικά για την ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα της οικογένειας και τη διοργάνωση των γάμων. Ωστόσο, οι γυναίκες έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά την αραβική κατάκτηση.

Εικ.4: Απλοποιημένο διάγραμμα της φυλετικής οργάνωσης των Βερβέρων - απεικονίζονται δύο γενιές απογόνων του ιδρυτή πατριάρχη. Τα αμφίδρομα βέλη αναπαριστούν τις συγκρούσεις των μελών του διαγράμματος. Παρατηρούμε ότι παρά τις εσωτερικές έριδες, τα μέλη της φυλής συνενώνονται ενάντια στον εξωτερικό εχθρό (γκρι σχήμα).

Οι βερβερικοί πληθυσμοί είχαν ασπαστεί το Ισλάμ από τις αρχές του 8ου αιώνα μ.Χ. Οι νομαδικοί πληθυσμοί, από τη φύση τους τυχολιπτικοί, δημιουργούσαν συμμαχίες ανάλογα με τα εκάστοτε συμφέροντά τους. Η κατάκτησή τους από τους Άραβες και ο πολιτικός τους έλεγχος έγινε εφικτός μόνο στα τέλη του ίδιου αιώνα. Ο σίιτης *Idris Ibn Abdullah*, συγγενής του Προφήτη Μωάμεθ εξ αίματος, διωκόμενος από τους σουνίτες Αββασίδες κατέφυγε στην περιοχή του σημερινού Μαρόκου. Η εγκατάσταση των Αράβων προσφύγων δεν ήταν μέρος μιας επεκτατικής αποικιακής πολιτικής του Ανατολικού Ισλάμ. Οι αραβικοί πληθυσμοί αποτελούνταν από άνδρες,

Εικ.5: Η φυγή του Idriss I, διωκόμενου από τους Αββασίδες. [Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth]

χωρίς τις οικογένειές τους και ήταν περισσότερο πολιτικοί πρόσφυγες παρά κατακτητές. Οι γυναίκες των βερβερικών φυλών ήταν εκείνες που συνέδεσαν με τα δεσμά του γάμου Άραβες και Βερβέρους. Η ένωση αυτή σηματοδοτήθηκε με το γάμο του Idriss και της κόρης ενός φυλάρχου και την ταυτόχρονη ίδρυση της δυναστείας των *Ιδρισιδών* (788-974μ.Χ.)

Εικ.6: Οι εμπορικοί δρόμοι των καραβανιών κατά την περίοδο του Μεσαίωνα. Πράσινο: Διασαχάριο εμπόριο, Μπλε: εμπόριο χρυσού Βορρά-Νότου. [Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth]

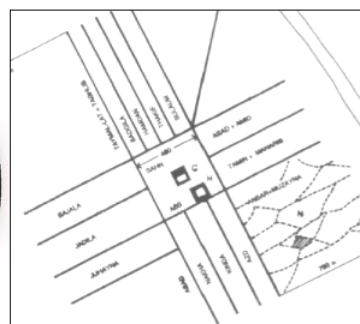
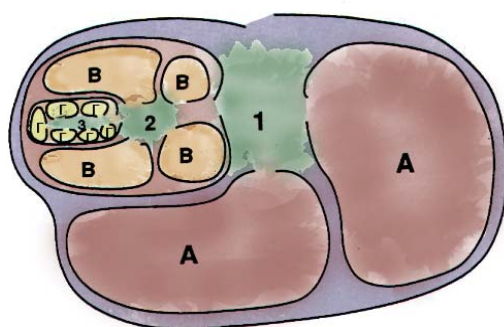
Αντιλαμβανόμενος τη στρατηγική θέση της κοιλάδας του ποταμού *Wadi* στο σταυροδρόμι δύο βασικών αξόνων, του διασαχάριου εμπορίου και του άξονα που συνδέει τη Μεσόγειο με τις υποσαχάριες περιοχές (πλούσιες σε ορυχεία χρυσού), ιδρύει τη **Madinat Fas** στην ανατολική ακτή του ποταμού. Ο διάδοχός του, *Idris II* ιδρύει μία δεύτερη πόλη το 808 στην απέναντι όχθη, την **EI – Aliya** την οποία και κάνει πρωτεύουσά του. Ο σουλτάνος, μισός Βέρβερους και μισός Άραβας, δημιουργεί μία διδυμη πόλη πρωτεύουσα, στην οποία συνυπάρχουν οι δύο διαφορετικές εθνικότητες που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς.

Το άστυ εισάγει νέες κοινωνικές δομές στον μαροκινό κόσμο, αφού η νομαδική ζωή και η φυλετική οργάνωση μετασχηματίζονται σε μόνιμη εγκατάσταση. Κάθε πρώιμη πόλη διέθετε έναν αδόμητο χώρο στο γεωγραφικό της κέντρο το οποίο ήταν και το μου-

σουλμανικό αστικό της κέντρο (**masjid**). Το masjid ήταν ένα είδος forum-υπαίθριας αγοράς και σε αυτό λάμβαναν χώρα όλες οι αστικές λειτουργίες, από την προσευχή, τη συγκρότηση στρατού, το εμπόριο έως τη συλλογή φόρων. Δεν αποτελούσε το δημόσιο χώρο της πόλης αλλά το κέντρο της θρησκευτικής και κοσμικής εξουσίας και αντιστοιχούσε στον κεντρικό χώρο του νομαδικού καταυλισμού όπου τοποθετούνταν η σκηνή του πατριάρχη. Παράλληλα με το κεντρικό masjid αναπτύχθηκαν και μικρότερα περιφερειακά, με περιορισμένη ισχύ, που απευθύνονταν στις επί μέρους φυλετικές ενότητες. Η ισχυροποίηση του κεντρικού masjid έναντι των περιφερειακών

δήλωνε την πρόθεση ενότητας του αστικού πληθυσμού. Οι εκτάσεις γης που περιέβαλαν τα masjid ήταν κατανομημένες στις φυλές, πιθανότατα σύμφωνα με τους αρχαίους κανόνες της νομαδικής παράδοσης -την khitta- (Εικ. 7).³

Η ισορροπία της πρώτης μεγάλης μουσουλμανικής μαροκινής πόλης (της Φες) εξελίσσεται με την εγκατάσταση σε αυτήν νέων πληθυσμών. Πρόσφυγες από την Ανδαλουσία και το Καίρουάν στις αρχές του 9ου αιώνα εγκαθίστανται στην πόλη, μετονομάζοντας τη Madinat Fas σε **Al – Andalus** και την El – Aliya σε **Al – Qarawiyyin** αντίστοιχα (Εικ.8 και Εικ.9). Η εγκατάσταση κατοίκων προερχόμενων από αστικά κέντρα με ισλαμική παράδοση είχε ως αποτέλεσμα η πόλη να αποκτήσει έναν έντονα αραβικό χαρακτήρα, οδηγώντας συχνά στην ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των αστικών αραβικών πληθυσμών από την κρατική εξουσία, εις βάρος των νομαδικών βερβερικών.

Εικ.7: Δεξιά-πάνω. Αναπαράσταση του σχεδίου ίδρυσης της πόλης της Kufa σύμφωνα με το Heichem Djait [Πηγή: Petruccioli, Attilio. *The Arab City: Neither Spontaneous nor Created*. Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2 (1997-98-99): 22-33]. **Δεξιά-κάτω.** Αναπαράσταση του νομαδικού καταυλισμού όπου διακρίνουμε μία σειρά από καμήλες που προστατεύουν τους νομάδες. Οι σκηνές είναι διατεταγμένες κυκλικά γύρω από ένα μεγάλο ελεύθερο χώρο με τη σκηνή του αρχηγού τοποθετημένη στο κέντρο. [Πηγή: Petruccioli, Attilio. *The Arab City: Neither Spontaneous*

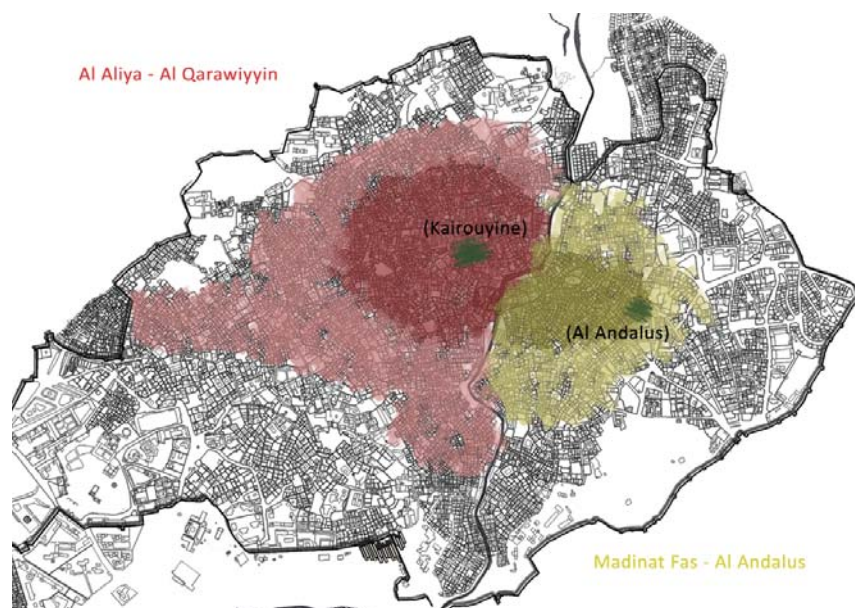

nor Created. Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2 (1997-98-99): 22-33]. Οι δύο αυτές αναπαραστάσεις απέχουν από την πραγματικότητα και αποτελούν ερμηνείες με έκδηλη τη δυτική σκέψη της κανονικότητας και της οργάνωσης σε ζώνες. Ο κάναβος που εμφανίζεται στο σχέδιο της Kufa δεν είναι εντοπίσιμος στον υπάρχοντα αστικό ιστό και αποτελεί μία μη τεκμηριωμένη υπόθεση. Όσο για την αναπαράσταση του καταυλισμού, οι καμήλες ήταν απόλυτα προστατευμένες, καθότι ήταν το μόνο μεταφορικό μέσο στις μεγάλες ερημικές εκτάσεις και η επιβίωση της φυλής ήταν συνδεδεμένη με εκείνη των ζώων. **Αριστερά-πάνω.** Οι πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις. [Ian Straughn. *Early Islamic Settlement*, Brown University: Joukowsky Institute for Archaeology an the Ancient World, Providence U.S.A., 2011]

³ Βλέπε: Roberto Berardi. *Alla ricerca di un alfabeto urbano: la medina di Tunisi* στο *Necropoli*, 9-10, 1970, pp. 2-7. al-Maqrizi. *Al Marwa'ir wa'l-I'tibar fi khiata Misr wa al-Kahira*.

Εικ.8: Κύμα προσφύγων ανδαλουσιανών οικογενειών από την Κόρδοβα στη Φες, μετά από αποτυχημένη εξέγερσή τους εναντίον των Ομμεϋάδων το 817-818 μ.Χ. και αντίστοιχη προσέλευση οικογενειών αραβικής καταγωγής από το Καϊρουάν το 824 μ.Χ. [Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth]

Εικ.9: Οι δύο πρώιμες αστικές εγκαταστάσεις της νεοϊδρυθείσας Φες (8ος αιώνας μ.Χ.) που χωρίζονται από τον ποταμό Wadi.. [Υπόβαθρο: Isabel Jiménez Muñoz. *Biblioteca Central del Magreb en Fez. Marruecos*, PFC ETSAM (Madrid), 2012, www.hicarquitectura.com]

² Nelson, Harold D., Nyrop, Richard F. *Morocco: A country study*, εκδ. R. F. Nyrop, Washington, 1978.

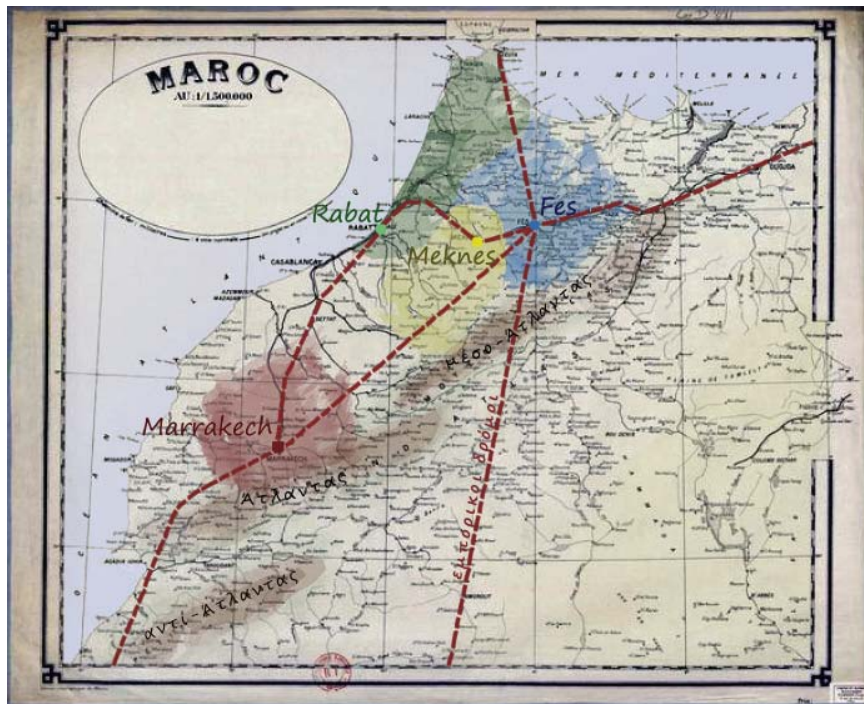
B2 Η διοικητική και οικονομική οργάνωση του Μαρόκου κατά τις Βερβερικές και Σαριφιανές δυναστείες⁴

Οι βερβερικές νομαδικές φυλές διαφοροποιούνταν δογματικά τόσο μεταξύ τους όσο και με το επίσημο Ισλάμ της θρησκευτικής εξουσίας των πόλεων. Οι διαφυλετικές αντιπαλότητες και οι διακρίσεις της κρατικής εξουσίας οδηγούσαν συχνά σε εκτεταμένες συγκρούσεις. Έτσι, καθόλη τη διάρκεια του 11ου και του 12ου αιώνα, ιδρύθηκαν ισχυρές βερβερικές δυναστείες που διαδέχονταν η μία την άλλη με το πρόσχημα της θρησκευτικής μεταρρύθμισης. Η κάθε βερβερική δυναστεία στήριζε τη δύναμή της στη φυλή που την ανεδείκνυε και ευαγγελιζόταν τη θρησκευτική ορθοδοξία. Η παρακμή και η πτώση επομένως, σηματοδοτούνταν με την απομάκρυνση της εξουσίας από τη φυλετική βάση της.

Ο **σουλτάνος** ήταν ο ανώτατος κοσμικός και θρησκευτικός άρχοντας και περιστοιχιζόταν από ένα συμβούλιο αξιωματούχων (*makhzen*) υπεύθυνων για την εφαρμογή των αποφάσεών του. Η ανάγκη ελέγχου των νομαδικών φυλών παράλληλα με τη διαδοχή των δυνασθειών συνέβαλαν στη δημιουργία τεσσάρων αυτοκρατορικών πόλεων. Κάθε καινούρια εξουσία, προκειμένου να διασφαλίσει την έδρα της από εξεγέρσεις, αλλά και να διαφοροποιηθεί από την απερχόμενη διεφθαρμένη δυναστεία, ίδρυε τη δική της πρωτεύουσα. Έτσι, μετά από την Φες, ιδρύθηκαν και αναπτύχθηκαν δυναμικά τρεις ακόμη βασικές έδρες – πόλεις, το *Μαρακές*, η *Ραμπάτ* και η *Μεκνές*.

Ενώ η επίσημη πρωτεύουσα ήταν μία και μοναδική για κάθε δυναστεία, ο σουλτάνος και το *makhzen* μετακινούνταν μεταξύ των τεσσάρων πόλεων. Η εγκατάσταση του σουλτάνου σε μία πόλη την καθιστούσε ταυτόχρονα το διοικητικό κέντρο της επικράτειας, ενισχύοντας την ανάπτυξή της. Η μετακίνηση αυτή του διοικητικού κέντρου δημιούργησε ένα αποκεντρικό μοντέλο ανάπτυξης με τέσσερις ισότιμες πρωτεύουσες.

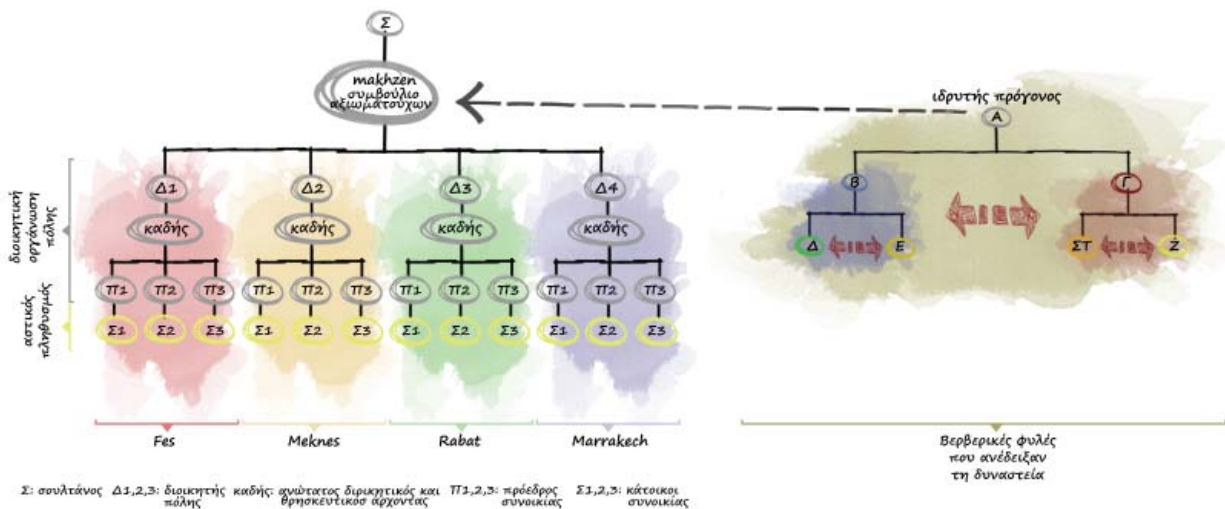
Η μαροκινή επικράτεια συγκροτείται από δύο διακριτές ενότητες, τα αστικά κέντρα με την ευρύτερη περιοχή τους - ***Bled Makhzen*** - και τις εκτάσεις των βερβερικών φυλών - ***Bled Siba*** -, με την εξουσία του σουλτάνου να περιορίζεται στην πρώτη. Πιο συγκεκριμένα, η Φες, στα βορειοανατολικά, ελέγχει τα υψίπεδα του Μεσο-Ατλαντα και τον εμπορικό άξονα Ανατολής - Δύσης. Το Μαρακές, στα νοτιοδυτικά, ελέγχει τον εμπορικό δρόμο του χρυσού κατά τον άξονα Βορρά - Νότου, εξασφαλίζοντας τις μεταφορές και την επικοινωνία με τα χρυσορυχεία του Σουδάν. Η Μεκνές, στην κεντρική ηπειρωτική επικράτεια, εποπτεύει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης. Η Ραμπάτ, ως ορμητήριο για τους ιερούς πολέμους εναντίον των χριστιανών της Ιβηρικής χερσονήσου, εξασφαλίζει την επικοινωνία με την Ανδαλουσία. Οι βερβερικές φυλές αναγνώριζαν μεν τον σουλτάνο ως ανώτατο άρχοντα, αλλά αρνούσαν να καταβάλλουν τους φόρους. (Εικ. 10)

Εικ.10: *Bled Makhzen και Bled Siba.* [Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, Service géographique du Maroc (Rabat), 1923]

Η διοικητική οργάνωση των πόλεων, όπως και του κράτους, ήταν ιεραρχική και προσωποκεντρική. Ο αστικός πληθυσμός οργανωνόταν σε ημιαυτόνομες ενότητες-συνοικίες και καθεμιά διέθετε τον πρόεδρό της, που ήταν υπεύθυνος για τη διατήρηση της τάξης στη συνοικία, τη συντήρηση των υποδομών της και τη συλλογή των φόρων. Οι πρόεδροι λογοδοτούσαν σε ένα σώμα θρησκευτικών διδασκάλων οι οποίοι ήταν ταυτόχρονα φοροεισπράκτορες και δικαστές (καδής) και τελούσαν υπό την εξουσία του διοικητή της πόλης. Οι διοικητές των πόλεων ήταν υφιστάμενοι του σουλτανικού “υπουργικού συμβουλίου” (makhzen). Όλος ο κρατικός μηχανισμός είχε τη δομή πυραμίδας με κορυφή το σουλτάνο, ενώ για τα διοικητικά αξιώματα, επιλέγονταν κυρίως μουσουλμάνοι αραβικής ή ανδαλουσιανής καταγωγής. (Εικ.11)

Στην ανυπότακτη επικράτεια, το Bled Siba, παρέμενε αναλλοίωτη η φυλετική οργάνωση της προαραβικής εποχής. Ο έλεγχος των βερβερικών φυλών ήταν δυνατός μέσω της στρατιωτικής επιβολής ή με την τοποθέτηση φυλάρχων στο σουλτανικό συμβούλιο. Παρά τις συχνές εξεγέρσεις των ανυπότακτων περιοχών, οι σουλτάνοι αποδέχονταν την κατάσταση αυτή λόγω της αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού να επιβάλει την τάξη, αλλά και γιατί τα νομαδικά φύλα λειτουργούσαν ως “ανάχωμα” προς τους εξωτερικούς εισβολείς (Εικ.12). Η αυτονομία αυτή των βερβερικών φυλών

Εικ.11: Απλοποιημένο διάγραμμα διοικητικής οργάνωσης της μαροκινής επικράτειας. Η προσωποκεντρική ιεραρχική δομή πυραμίδας των υποταγμένων περιοχών (Bled Makhzen), η φυλετική δομή του ανυπότακτου Μαρόκου (Bled Siba) και ο συσχετισμός της με την κρατική εξουσία.

ήταν ανεκτή από το σουλτάνο όσο περιοριζόταν στην περιφέρεια και δεν παρεμπόδιζε την ομαλή λειτουργία της διοίκησης του bled makhzen και της οικονομίας.

Η οικονομία του μεσαιωνικού μαροκινού κόσμου βασιζόταν στο εμπόριο, τη βιοτεχνική και τη γεωργική παραγωγή. Οι πόλεις ήταν οι βασικές οικονομικές παραγωγικές μονάδες, επομένως η ευημερία των πόλεων σήμαινε και την οικονομική ανάπτυξη (Εικ.14). Πιο συγκεκριμένα, οι τέσσερις αυτοκρατορικές πόλεις ήταν τοποθετημένες πάνω στους δύο βασικούς εμπορικούς άξονες των караβανιών (το διασαχάριο εμπόριο Ανατολής - Δύσης και το εμπόριο άλατος και χρυσού κατά τον άξονα Βορρά - Νότου) και σε περιοχές που επέτρεπαν την αγροτική παραγωγή. Το νερό επομένως ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ίδρυση της νέας πόλης. Στις περιοχές στρατηγικής σημασίας όπου η ίδρυση μιας πόλης ήταν απαραίτητη και το νερό ήταν δυσεύρετο, η πόλη συνοδευόταν από εκτεταμένα και προηγμένα υδρευτικά και αρδευτικά έργα. Το νερό ήταν απαραίτητο για τα βυρσοδεψεία, καθώς το δέρμα ήταν το βασικό βιοτεχνικό προϊόν των μαροκινών πόλεων.

Σε μία πόλη που λειτουργεί ως παραγωγική οικονομική μονάδα η αγορά δεν μπορεί παρά να κατέχει μία από τις σημαντικότερες θέσεις. Αυτή είναι και το μόνο μέσο επαφής της πόλης με τον εξωαστικό πληθυσμό και επομένως και το νομαδικό κόσμο. Οι βερβερικές φυλές προμηθεύονταν τα βιοτεχνικά προϊόντα της πόλης που χρειάζονταν σε ένα πνεύμα ισορροπίας αστικού και νομαδικού πολιτισμού.

Η διττή φύση της μεσαιωνικής μαροκινής κοινωνίας συναντάται και

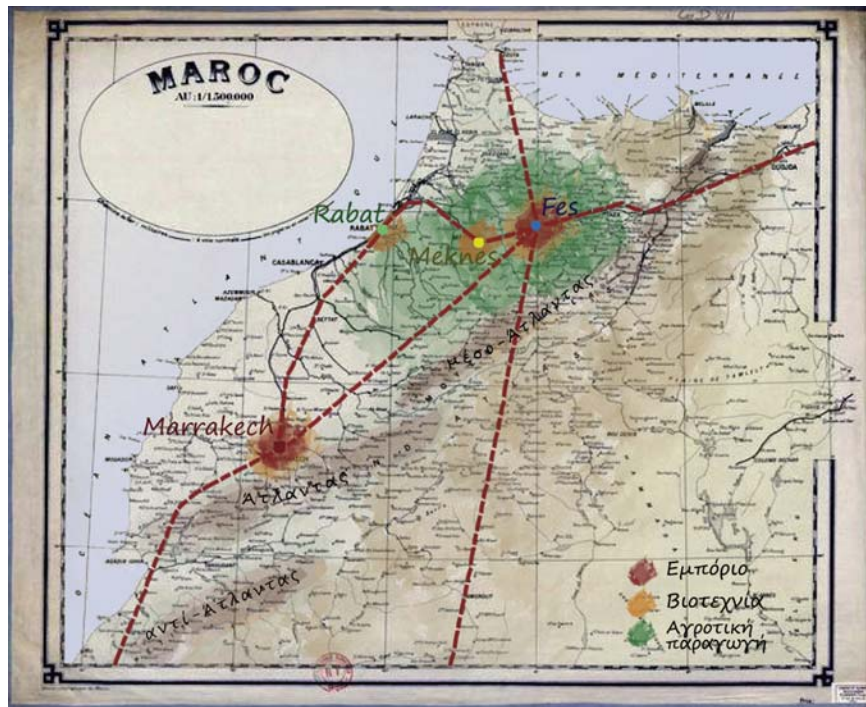

Εικ.12: Η υποταγμένη επικράτεια των αστικών κέντρων και των περιαστικών περιοχών τους (Bled Makhzen) και η ανυπότακτη επικράτεια των βερβερικών φυλών (Bled Siba). Οι βερβερικές φυλές αποτελούσαν την πρώτη και κύρια γραμμή άμυνας ενάντια σε κάθε εχθρική εισβολή. [Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, Service géographique du Maroc (Rabat), 1923]

στην οργάνωση της διοίκησης του μαροκινού κόσμου. Bled makhzen και Bled siba συνυπάρχουν και λειτουργούν παράλληλα σε μία συμβιωτική σχέση η οποία ωστόσο δεν παύει να διαταράσσεται κατά διαστήματα ανάλογα με τις μεταβολές των συμφερόντων της κάθε πλευράς. Οι ανυπότακτοι και καιροσκόποι νομάδες αναδεικνύουν, στηρίζουν και αντιμάχονται κατά περίπτωση τις δυναστείες. Οι δυναστείες ανέχονται τη σχετική αυτονομία των βερβερικών φυλών και επιζητούν τη στήριξη συγκεκριμένων φυλών εναντίον των υπολοίπων, προκειμένου να διατηρήσουν τη σωστή λειτουργία των πόλεων, την ασφάλεια των εμπορικών δρόμων και την επέκταση των κτήσεων εναντίον των απίστων της Ιβηρικής χερσονήσου.

Εικ.13: Βιοτεχνία, βυρσοδεψεία, αγροτική παραγωγή, караβάνια - εμπόριο. Οι βασικοί οικονομικοί πόροι του προαποικιακού Μαρόκου.

Εικ.14: Η οργάνωση των τομέων οικονομίας στο προαποικιακό Μαρόκο. Παρατηρούμε ότι κάθε πόλη αποτελεί μία ημιαυτόνομη παραγωγική μονάδα χωρίς εξειδίκευση. [Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, Service géographique du Maroc (Rabat), 1923]

⁴ Nelson, Harold D. , Nyrop, Richard F. *Morocco: A country study*, εκδ. R. F. Nyrop, Washington, 1978.

Τριαντάρη Μαρία, *Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ – Η περίπτωση του Michel Ecochard στο Μαρόκο (1946-1952)*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2008.

B3 Η δομή και η οργάνωση της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης

Η πόλη της Φες, όπως έχουμε ήδη δει, αποτελεί μία από της τέσσερις αυτοκρατορικές πόλεις του μεσαιωνικού μαροκινού κόσμου καθώς και την πρώτη αραβοβερβερική πόλη. Η ιδιαίτερη περίπτωση της Φες παρουσιάζει ενδιαφέρον τόσο για την κατανόηση της κοινωνικής δομής και οργάνωσης όσο και της αστικής δομής και του αρχιτεκτονικού χώρου του μεσαιωνικού μαροκινού κόσμου.

Το 859 μ.Χ. τα masajid μετασχηματίστηκαν από υπαίθριοι χώροι σε *τεμένη*. Τότε θα οικοδομηθούν τα τεμένη *Al Andalus* και *Al Qarawiyyin*. Το τελευταίο απέκτησε μεγάλη ακτινοβολία σε όλη την επικράτεια του *Maghreb* και απετέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα πανεπιστήμια του μουσουλμανικού κόσμου, καθιστώντας την Φες πολιτισμικό κέντρο (Εικ. 15). Σύμφωνα με την παράδοση, το τέμενος ιδρύθηκε και οικοδομήθηκε με τη χρηματοδότηση της *Fatima al-Fihriya*, κόρης ενός εύπορου εμπόρου από το *Καΐρουάν*. Η σημερινή του μορφή είναι το αποτέλεσμα διαδοχικών ανακατασκευών και προσθηκών στην αρχική σύνθεση. (Εικ.17)

Το αρχικό τέμενος αποτελούνταν από ένα περικλειστο αίθριο μπροστά από μία υπόστυλη αίθουσα, τον κυρίως χώρο προσευχής, με 7 κλίτη παράλληλα προς την qibla (τον τοίχο που είναι στραμμένος προς τη Μέκκα) και ένα αξονικό εγκάρσιο, με υπερυψωμένη στέγαση, που σχηματίζει T με το κλίτος της qibla. Η δεύτερη φάση σηματοδοτείται με την ανακατάληψη της Φες από τους Ομμεϊάδες της Κόρδοβα (956μ.Χ.). Την εποχή εκείνη η αυτοκρατορία των *Ιδρισιδών* ήταν κατακερματισμένη μεταξύ των διαδόχων του *Idriss II* και οι *Φατιμίδες*, το τρίτο χαλιφάτο μαζί με εκείνα των *Ομμεϊάδων της Κόρδοβα* και των *Αββασιδών*, έχοντας κατακτήσει όλη τη βόρεια Αφρική εισέβαλλε στο Μαρόκο. Ο *Abd al-Rahman III*⁵, αφού ανέκοψε την πορεία των *Φατιμιδών*, ανακατέλαβε τα εδάφη του Μαρόκου και επομένως την ευρύτερη περιοχή της Φες (Εικ.16). Η εμπορική δραστηριότητα της Φες και οι πρόσφυγες από την προέλαση των Φατιμιδών στο *Maghreb* οδήγησαν στη συνεχή οικιστική επέκταση των δύο αστικών ενοτήτων της πόλης. Ο *Adb Al Rahman III* προχωράει στην επέκταση του *al-Qarawiyyin*, παράλληλα με την ανοικοδόμηση της *Medina Azahara*, ενός οχυρωμένου συγκροτήματος ανακτόρων στα βορειοδυτικά της Κόρδοβα. Το τέμενος *al-Qarawiyyin* επεκτάθηκε με τρία, παράλληλα προς την qibla κλίτη, ενώ τότε οικοδομήθηκε και ο τετραγωνικής κάτοψης μιναρές του. Ο τύπος αυτός του τεμένους, θα γενικευτεί στην περιοχή του *Maghreb* και πηγάζει τόσο από την παράδοση του τεμένους της *Δαμασκού*(Εικ.18) όσο και από την αρχαία παράδοση της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου. Ο μιναρές αποτελεί σαφή αναφορά στο μιναρέ του τεμένους του *Καΐρουάν*⁶. Ο μιναρές περιλαμβάνει και το *Dar al-Muwaqqit*⁷, ένα δωμάτιο εξοπλισμένο με αστρολάβους και ρολόγια για τον υπολογισμό του χρόνου της προσευχής. Την εποχή εκείνη καθιερώθηκε και το έθιμο να προηγείται το κάλεσμα για

⁵ Βλέπε: Fauzi M. Najjar. *The Karaouine at Fez*. The Muslim World: Volume 48, issue 2, College of the Pacific, California, Απρίλιος 1958

⁶ Βλέπε: Marçais, Georges. *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Arts et Métiers Graphiques, Paris, 1955, σελ. 197-200.

⁷ Βλέπε: Renaud, H. P.-J. *Astronomie et Astrologie marocaine*, in *Hesperis XXIX*, 1942 σελ. 41 - 63

προσευχή από το μουεζίνη του al-Qarawiyyin. Η σημερινή μορφή του τεμένους διαμορφώθηκε με την ανακατασκευή του κατά την εποχή των Αλμοραβιδών (το 1135 μ.Χ.), όπως θα δούμε παρακάτω.

Με την κατάκτηση της Φεσ από τους Αλμοραβίδες και την ταυτόχρονη πτώση της δυναστείας των Ιδρισιδών το 1070 ξεκινάει μία νέα εποχή για την πόλη. Οι Αλμοραβίδες ξεκινούν την ανακατάληψη του διασπασμένου (από το θάνατο του Idris II και μετά) Μαρόκου στο όνομα του σουνισμού.

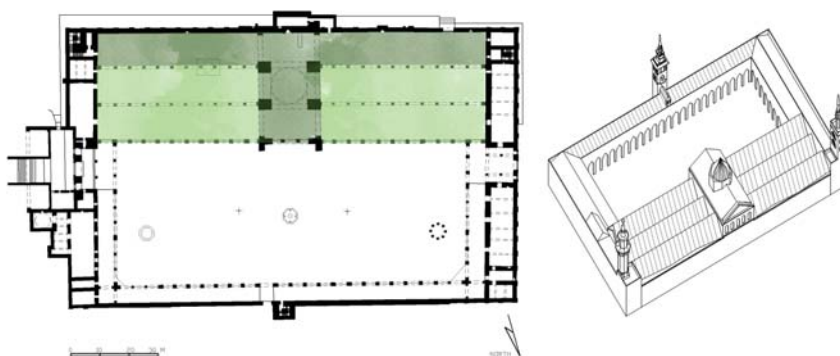
Εικ. 15: Φεσ. Το τέμενος al Qarawiyyin [Πηγή: <http://www.skyscrapercity.com>]

Εικ. 16: Η απώθηση των Φατιμιδών από τον Abd Al Rahman III. [Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth]

Εικ.17: Φεζ. Το τέμενος al Qarawiyyin: Διακρίνουμε τρεις φάσεις κατασκευής. Παρατηρούμε ότι οι φάσεις είναι ευδιάκριτες τόσο στο εξωτερικό του τεμένους, με την ανισοσταθμία της στέγασης, όσο και στην κάτοψη, με τα εγκάρσια τόξα και τις ισχυρές στηρίξεις τους να υποδηλώνουν τα όρια των παλαιότερων φάσεων. [Φωτογραφία: <http://www.skyscrapercity.com>. Κάτοψη: <http://www.archnet.org>, Keith Turner, MIT Libraries, Aga Khan Documentation Center]

Εικ.18: Το τέμενος της Δαμασκού. [Πηγή: <http://archnet.org/>]

Το 1061 ιδρύουν το στρατιωτικό οχυρό της Μεκνές (Meknes) και το 1062 ιδρύουν το Μαρακές (Marrakesh) το οποίο και θα αποτελέσει την πρωτεύουσα του κράτους τους το 1070. Το 1082 ολοκληρώνουν την κατάκτηση του Maghreb με την κατάληψη της Ταγγέρης, το τελευταίο προπύργιο των Ιδρισιδών, ενώ το 1085, μετά από έκκληση για βοήθεια των αραβικών πόλεων κρατών της Ιβηρικής χερσονήσου, οι Αλμοραβίδες θέτουν υπό την κυριαρχία τους την Ανδαλουσία (Εικ.19).

Οι Αλμοραβίδες (1040-1147 μ.Χ.) σηματοδοτούν την οριστική ένωση των δύο πόλεων της Φες κατεδαφίζοντας τα παλαιά τείχη, κατασκευάζοντας γέφυρες που συνδέουν τις δύο όχθες και περιτειχίζοντας την πόλη με μεγαλύτερα και ευρύτερα ενιαία τείχη (Εικ.20). Αν και η πρωτεύουσα του κράτους έχει μεταφερθεί στο Μαρακές, η Φες εξακολουθεί να αναπτύσσεται, κυρίως χάρη στο πανεπιστήμιό της και τη στρατηγική της θέση που συμβάλει στην εμπορική και οικονομική της ανάπτυξη.

Η ενιαία πλέον πόλη, η παλαιά Φες (Fes el Bali) όπως ονομάζεται, αρχίζει να χάνει τον αγροτικό χαρακτήρα και την αραιή δόμηση των προηγούμενων περιόδων. Ως μία ενιαία μουσουλμανική πόλη διαθέτει ένα και μόνο masjid. Το τέμενος al-Qarawiyyin ισχυροποιείται και αποτελεί το μουσουλμανικό κέντρο της νέας ενωμένης πόλης, ενώ το τέμενος Al-Andalus αποδυναμώνεται και παίζει το ρόλο ενός δευτερεύοντος συνοικιακού τεμένους. Αν και η πρωτεύουσα του κράτους έχει μεταφερθεί στο νεοϊδρυθέν Μαρακές, οι Αλμοραβίδες προχωρούν στην επέκταση και την ανακατασκευή του al-Qarawiyyin με τεχνίτες από την Ανδαλουσία. Η υπόστυλη αίθουσα αποκτά τις σημερινές τις διαστάσεις, με την επέκταση των κλιτών εκατέρωθεν του κεντρικού εγκάρσιου κλίτους και των περιμετρικών

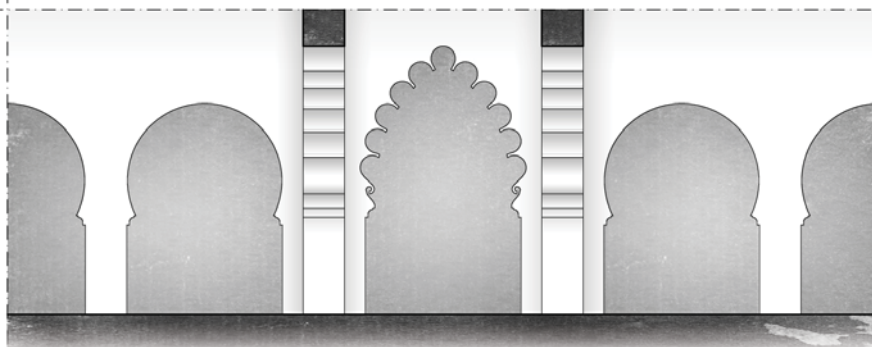
Εικ.19: Η Αλμοραβιδική επέκταση στα τέλη του 11ου αιώνα.

Εικ.20: Φες. Τα αλμοραβιδικά τείχη του 11ου αιώνα και γέφυρα που συνδέει τις δύο όχθες. [Πηγή:<http://www.panoramio.com>]

στούν του αιθρίου. Οι επιρροές από την ανδαλουσιανή αρχιτεκτονική των τεμένων και των ανακτόρων είναι εμφανείς. Τα πολύλοβα τόξα που τονίζουν το κεντρικό εγκάρσιο κλίτος, ο γλυπτικός διάκοσμος σε stucco στα πλαίσια των θυρών και στις υπόστυλες κατασκευές που στεγάζουν τις κρήνες του αιθρίου είναι επηρεασμένα από το Μέγα τέμενος της Κόρδοβα. Τα πεταλόμορφα τόξα του al-Qarawiyyin, εντονότερα από αυτά του τεμένους της Κόρδοβα, με υψηλότερο κέντρο χάραξης, είναι επηρεασμένα από τη Medina Azahara. Διακοσμητικά μοτίβα, μορφές, γεωμετρικές χαράξεις από την ελληνική, τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και το Βυζάντιο (ταινίες, η αχιβάδα, ανακαμπτόμενοι βλαστοί), έχοντας ενσωματωθεί στην αρχιτεκτονική των Ομμεϊάδων, μετασχηματίζονται, διαμορφώνοντας το χαρακτήρα της Μαυριτανικής αρχιτεκτονικής. Σε μία προσωπική μας παρατήρηση, διαπιστώσαμε κοινές συνθετικές αρχές στη διακόσμηση ενός βυζαντινού θωρακίου και στο θόλο του τεμένους της Κόρδοβα μπροστά από το mihrab (κόγχη στην qibla). Οι γεωμετρικές χαράξεις του θωρακίου εμφανίζονται στο θόλο, ως κατασκευαστική δομή, για να λύσουν το πρόβλημα της μετάβασης από τον κύκλο στο τετράγωνο. (Εικ. 21, 22 και 23)

Η ίδρυση του τεμένους ως λατρευτικού αλλά και πνευματικού εκπαιδευτικού κέντρου από τη Fatima al-Fihriya το 859 μ.Χ. αμφισβητείται από σύγχρονους μελετητές. Τόσο το γεγονός ότι η πρώτη γραπτή αναφορά στο πρόσωπο της εύπορης μορφωμένης Fatima γίνεται από τον Ibn Abi Zar' 500 χρόνια μετά από την υποτιθέμενη ύπαρξή της όσο και μία κτητορική επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο al-Qarawiyyin και ορίζει ως κτήτορα τον Dawwūd Ibn Idrīs, δημιουργούν αμφιβολίες για την ιστορική αλήθεια. Επιπλέον, σύμφωνα με ιστορικές πηγές, το τέμενος ξεκίνησε να λειτουργεί ως πνευματικό και επιστημονικό κέντρο κατά την περίοδο των Αλμοραβιδών (11ος και 12ος αιώνας). Η άποψη αυτή ίσως είναι και η πλησιέστερη στην ιστορική αλήθεια, αφού μόλις στις αρχές του 12ου αιώνα εμφανίζονται στη

Εικ.21: Σκίτσο. Τομή του τεμένους al-Qarawiyyin παράλληλα προς την qibla. Παρατηρούμε ότι το κεντρικό εγκάρσιο κλίτος διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα τόσο με την υπερύψωση της στέγασής του όσο και με τη χρήση πολύλοβων τόξων έναντι των πεταλόμορφων.

Εικ.22: Δεξιά. Η αχιβάδα, επιρροή ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, εμφανίζεται τόσο στο τέμενος της Κόρδοβα (πάνω)[<http://commons.wikimedia.org/>, Manuel de Corselas. *Mezquita de Córdoba. Interior del mihrab (bóveda avenerada)*, 2011], στο θόλο του mihrab, όσο και στη βόρεια πύλη εισόδου του al-Qarawiyyin (κάτω)[<http://archnet.org/>, Ahmad Nabal, Courtesy Aga Khan Visual Archive, MIT, 1990]. Αριστερά. Τα πεταλόμορφα τόξα της Medina Azahara επηρέασαν εκείνα του τεμένους al-Qarawiyyin. [Πάνω: <http://looklex.com/spain/cordoba05.htm>, Κάτω: <http://marwaelabdi.blogspot.gr/2012/02/al-qarawiyyin-mosque.html>]

Εικ.23: Γλυπτικός διάκοσμος σε μάρμαρο και stucco. Επάνω: η υπόστυλη κατασκευή που στεγάζει την κρήνη του al-Qarawiyyin.[Πηγή: <http://asqfish.wordpress.com/2012/03/26/does-she-wait-in-vain-the-qarawiyyin/>]

Κάτω: λεπτομέρεια από το τόξο του ανοίγματος του mihrab στο Μέγα τέμενος της Κόρδοβα.[Πηγή: <http://commons.wikimedia.org/>, Manuel de Corselas, Mezquita de Córdoba. Fachada del mihrab (detalle)] Οι βυζαντινές και ρωμαϊκές επιρροές είναι ιδιαίτερα έντονες, με το μοτίβο της ακάνθου, τις ταινίες, την κουφική γραφή. Ιδιαίτερη εντύπωση μας έκαναν τα κοινά στοιχεία σύνθεσης του βυζαντινού θωρακίου (**κάτω αριστερά**)[Πηγή: University of Wisconsin Digital Collections, Jones, Owen, 1809-1874. / The grammar of ornament(1910)] και του θόλου μπρόστα από το mihrab στο τέμενος της Κόρδοβα (**κάτω δεξιά**)[Πηγή: http://www.europaenfotos.com/cordoba/eng_cor_7.html].

Φες οι μεγάλοι φιλόσοφοι (Avempace, Averroes), μαθηματικοί (όπως ο Ibn al-Yasmine) θεολόγοι, αστρονόμοι και λογοτέχνες.⁸ Παρολαυτά, οι παραδόσεις για τη Fatima μας δίνουν στοιχεία για την ύπαρξη μίας ανώτερης αστικής κοινωνίας που είναι σε θέση να διαχειριστεί τόσο την οργάνωση και τη διοίκηση της πόλης όσο την εκπαίδευση, τις επιστήμες και την ηγεσία του πνευματικού κόσμου. Η αστική αυτή τάξη είναι κατά κύριο λόγο αραβικής και ανδαλουσιανής καταγωγής και φαίνεται να μεριμνά για τα δημόσια έργα της πόλης. Επιπλέον, η μέριμνα των σουλτάνων και των χαλίφηδων για το κεντρικό τέμενος της Φες, ακόμα και όταν η τελευταία δεν αποτελούσε την πρωτεύουσα του εκάστοτε βασιλείου, δηλώνει τη σημασία του al-Qarawiyyin ως πνευματικού κέντρου. Οι σουλτάνοι επένδυσαν στην παράδοση, γνωρίζοντας ότι μέσω αυτής, και σε συνδυασμό με τη θρησκεία, ήταν εφικτός ο έλεγχος των αστικών πληθυσμών. Το πανεπιστήμιο της Φες αποτελούσε μία ευκαιρία κοινωνικής ανόδου και για τους ανθρώπους των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η πνευματική εμβέλεια του πανεπιστημίου ξεπερνούσε, εκτός από τα κοινωνικά όρια, τις εθνικές και θρησκευτικές διαφορές. Μουσουλμάνοι, Εβραίοι αλλά και Χριστιανοί σπούδασαν στο al-Qarawiyyin, φέρνοντας σε επαφή την αρχαιοελληνική σκέψη με το Μαυριτανικό και το Δυτικό πολιτισμό.

Η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων ήταν μία από τις κύριες αστικές δραστηριότητες. Το τέμενος λοιπόν δεν μπορούσε παρά να κατέχει κεντρική θέση στην οργάνωση και τη δομή του αστικού ιστού. Η έννοια της κεντρικότητας εμφανίζεται εδώ και πηγάζει από την ίδια τη θρησκευτική λειτουργία. Πέντε φορές την ημέρα, το σύνολο των πιστών σχηματίζει ένα κύκλο προσευχόμενο προς το ίδιο κέντρο, τη Μέκκα. Ο κύκλος αυτός, πιο συγκεκριμένα, είναι ορατός κατά την προσευχή των προσκυνητών γύρω από το Κα'aba, τον ιερό βράχο του τεμένους της Μέκκα (Εικ.24 και 25). Το τελετουργικό αυτό είναι γνωστό σε κάθε πιστό, ωστόσο για κάθε άτομο, το κέντρο προς το οποίο προσεύχεται είναι απόν. Η προσευχή λοιπόν, είναι μία νοητική προβολή προς το κέντρο αυτό. Η έννοια της κεντρικότητας είναι παρούσα σε όλο το μουσουλμανικό κόσμο, ως θεμελιώδης αρχή.

Εικ.24: «Πέντε φορές την ημέρα, το σύνολο των πιστών σχηματίζει ένα κύκλο προσευχόμενο προς το ίδιο κέντρο, τη Μέκκα.»

⁸ Βλέπε: Chafik T. Benchekroun. *Les Idrissides : l'histoire contre son histoire*, al-Masaq, Publication of the Society of The Medieval Mediterranean, 2011, σελ. 171-188.

Εικ. 25: Μέκκα. Ο ιερός βράχος των μουσουλμάνω (Ka'aba). [Αριστερά: <http://www.tumblr.com/tagged/ka'aba>, Δεξιά: Bernard Huet. *The Arab Muslim Culture of North Africa*, In MIMAR 10: Architecture in Development. Singapore: Concept Media Ltd., 1983, σελ. 51]

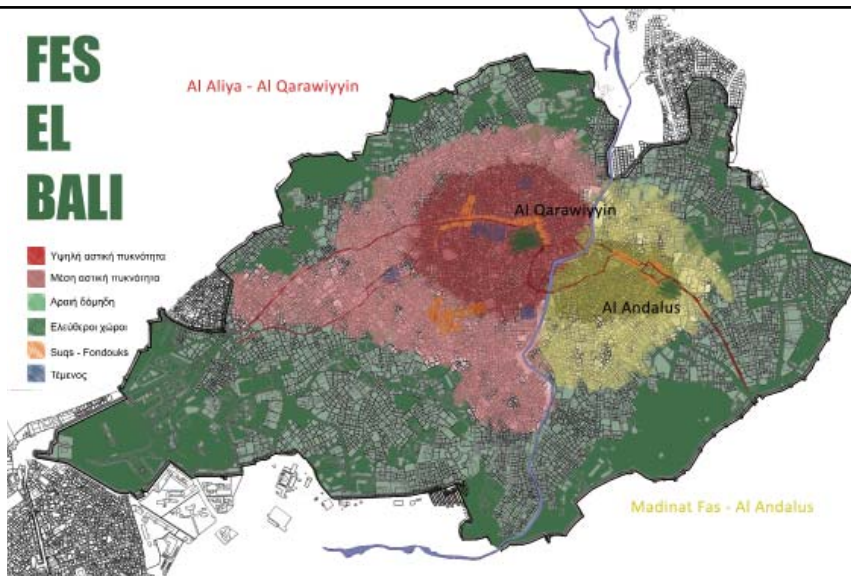
Η συγκέντρωση των αστικών λειτουργιών στο masjid (τέμενος, διοίκηση, αγορά, δημόσια κτίρια) έχει ως αποτέλεσμα την ομόκεντρη οργάνωση του αστικού ιστού γύρω από αυτό. Η εγγύτητα στο κέντρο, και επομένως στο χώρο εργασίας, είναι το ζητούμενο των κατοίκων. Ο αστικός ιστός λοιπόν παρουσιάζεται ιδιαίτερα πυκνός και συνεκτικός κοντά στο κέντρο ενώ η δόμηση αραιώνει καθώς προχωράμε στην περιφέρεια της πόλης. Η αστική πυκνότητα είναι ανάλογη της οικονομικής και κοινωνικής τάξης του αστικού πληθυσμού, με τους διοικητικούς αξιωματούχους και τους οικονομικά ισχυρούς να διαμένουν στο κέντρο, τη μεσαία τάξη σε έναν ενδιάμεσο δακτύλιο του αστικού ιστού και τους φτωχότερους πληθυσμούς στην περιφέρεια. Εντός των τειχών, τέλος, περιλαμβάνεται και μία έκταση καλλιεργήσιμης γης. Μέσα στη δομή της πόλης συνυπάρχουν ο αστικός πολιτισμός και η αγροτική ζωή της υπαίθρου.

Η έννοια της κεντρικότητας και της μονοπολικότητας έχει εμπλουτιστεί και με την έννοια του ορίου. Κάθε κοινωνική ομάδα και κάθε δραστηριότητά της δημιουργείται από το κέντρο και ταυτόχρονα αναφέρεται σε αυτό και περιέχεται εντός των ορίων της πόλης. Η δομή αυτή της ιεραρχικής ομόκεντρης οργάνωσης συναντάται και στις χρήσεις γης, όπως θα δούμε αργότερα.

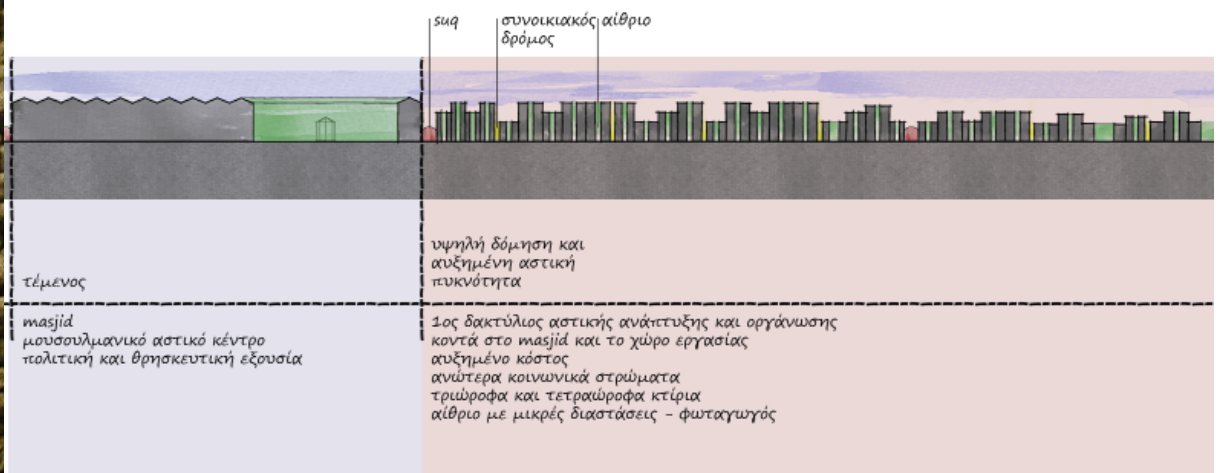
Στο πολυδαίδαλο **οδικό δίκτυο** της Φες διακρίνουμε τρεις διαβαθμίσεις ποιότητας και λειτουργίας. Οι κύριοι οδικοί άξονες ξεκινούν από τις πύλες των τειχών που διανοίγονται προς τις κατευθύνσεις των σημαντικών πόλεων με τις οποίες συνδέεται η Φες. Οι κεντρικοί αυτοί δρόμοι περνούν από το κύριο masjid της πόλης. Πάνω στους κύριους οδικούς άξονες και κατά το μήκος τους αρθρώνεται η αγορά, τα δημόσια λουτρά, τα καφενεία (τα οποία αποτελούν χώρο κοινωνικής συνάθροισης για τους άνδρες), τα κορανικά σχολεία (madrassa) και οι κρήνες. Η πρόσβαση σε αυτούς είναι επιτρεπτή μόνο στους άνδρες. Κάθετα στους κύριους οδικούς άξονες συναντάμε τις δευτερεύουσες οδούς, με μικρότερο πλάτος, που συνδέουν τις κύριες οδούς. Γύρω από τους δευτερεύοντες δρόμους αρθρώνεται ένα

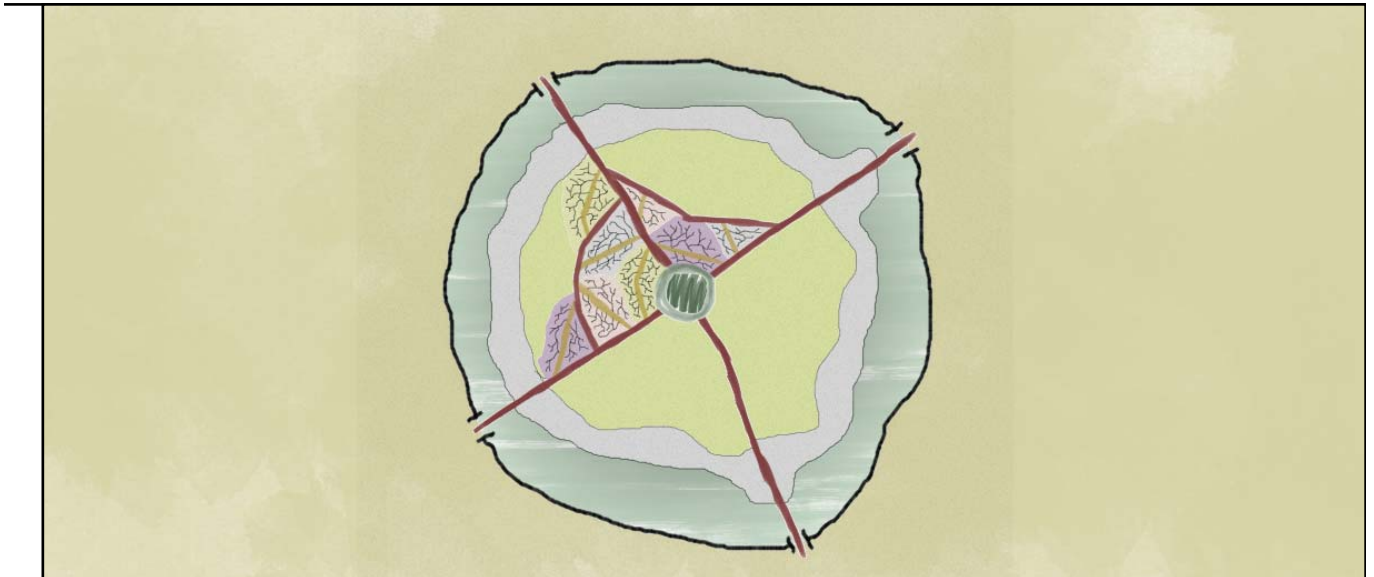
FES EL BALI

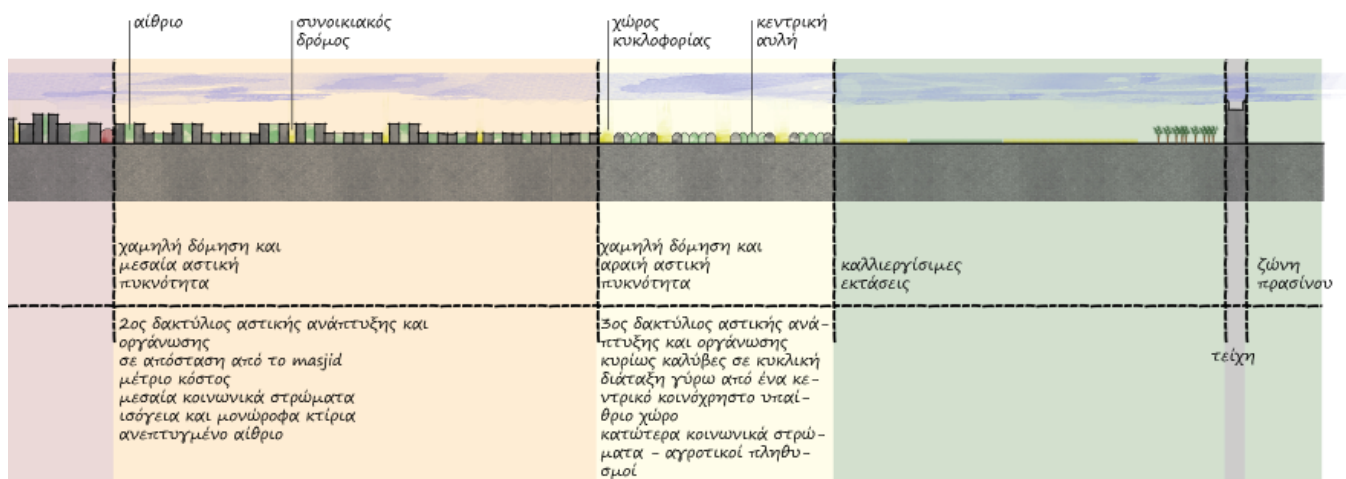
Εικ.26: Η αστική ανάπτυξη της Φεζ. Από το κέντρο προς την περιφέρεια διακρίνουμε τέσσερις δακτυλίους ανάπτυξης και οργάνωσης. [Υπόβαθρο: Isabel Jiménez Muñoz. *Biblioteca Central del Magreb en Fez. Marruecos*, PFC ETSAM (Madrid), 2012, www.hicarquitectura.com]

Εικ.28: Σκίτσο τομής της μεσαιωνικής πόλης της Φεζ.

Εικ.27: Μοντέλο ανάπτυξης της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης.

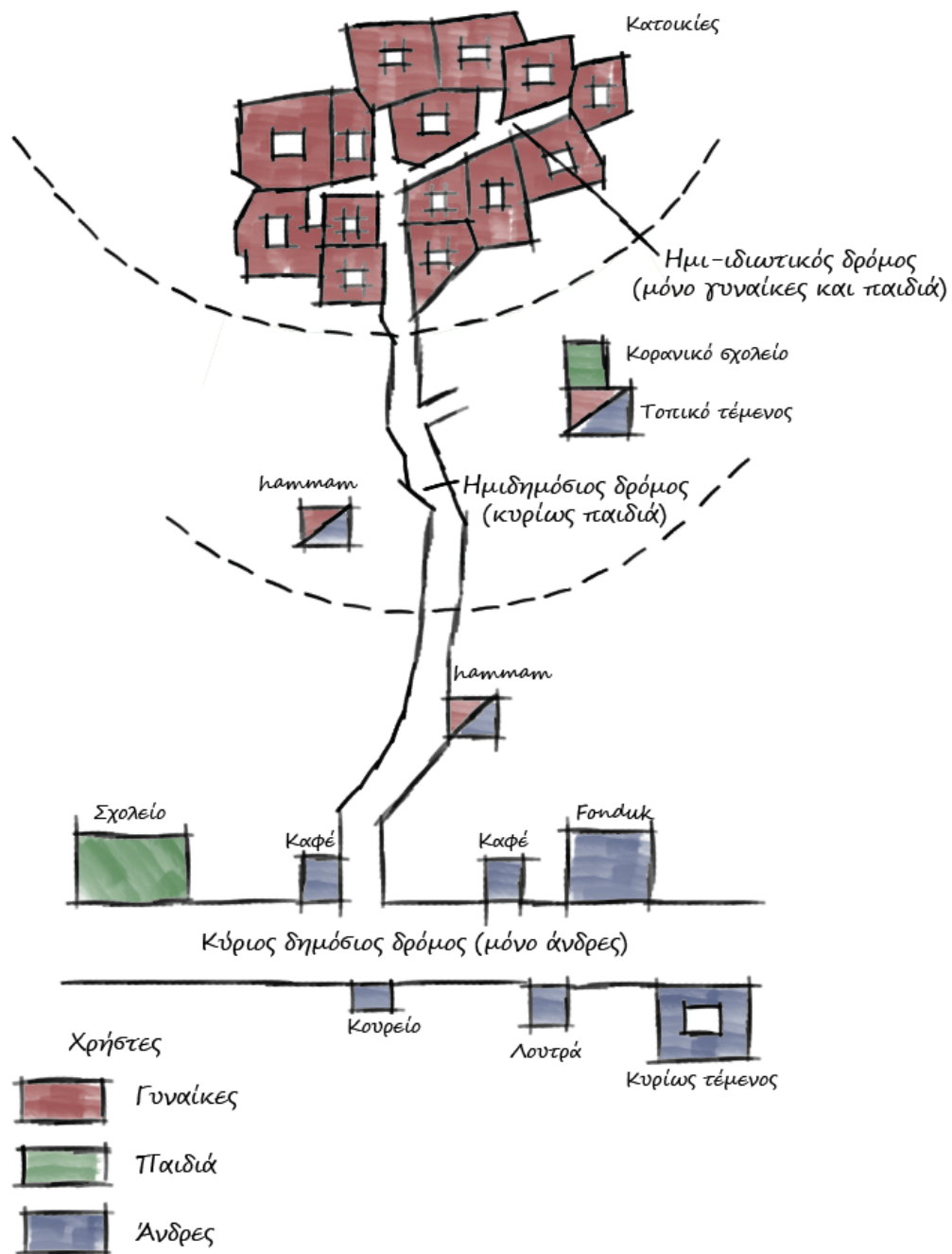
δίκτυο στενών αδιεξόδων, χωρίζοντας έτσι σε επί μέρους ενότητες/**συνοικίες** τον αστικό ιστό, καθεμιά από τις οποίες μπορεί να απομονωθεί από την υπόλοιπη πόλη με πύλες στις εισόδους των δευτερευόντων οδών. Κάθε γειτονιά κατοικείται από άτομα που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς και έχουν κοινό επάγγελμα. Στον κεντρικό δρόμο της γειτονιάς συγκεντρώνονται οι δημόσιες χρήσεις της. Ο χαρακτήρας του δρόμου γίνεται ημιδημόσιος καθώς η πρόσβαση στη γειτονιά είναι ελεγχόμενη. Προχωρώντας στα ακόμη στενότερα αδιέξοδα της Φες, η πρόσβαση είναι επιτρεπτή μόνο στα μέλη των οικογενειών που κατοικούν στα γύρω σπίτια (γυναίκες και παιδιά).

Εικ. 29: Φες. Η διαβάθμιση του οδικού δικτύου προχωρώντας από τον κεντρικό δρόμο στο εσωτερικό μιας συνοικίας. [Υπόβαθρο χάρτη: Google Earth]

Σε συνοικίες οργανώνονταν επίσης διάφορες πληθυσμιακές ομάδες που είχαν διαφορετική καταγωγή, όπως οι Ανδαλουσιανοί, οι Εβραίοι και πολύ πιο περιορισμένα οι χριστιανοί. Οι εβραϊκές συνοικίες τοποθετούνταν στην περιφέρεια της πόλης, ονομάζονταν mellah και είχαν εσωτερική διοικητική ανεξαρτησία. Η διάκριση αυτή του αστικού πληθυσμού σε ενότητες ανάλογα με την καταγωγή και τους δεσμούς αίματος επέτρεπε τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την ειρηνική τους συνύπαρξη.

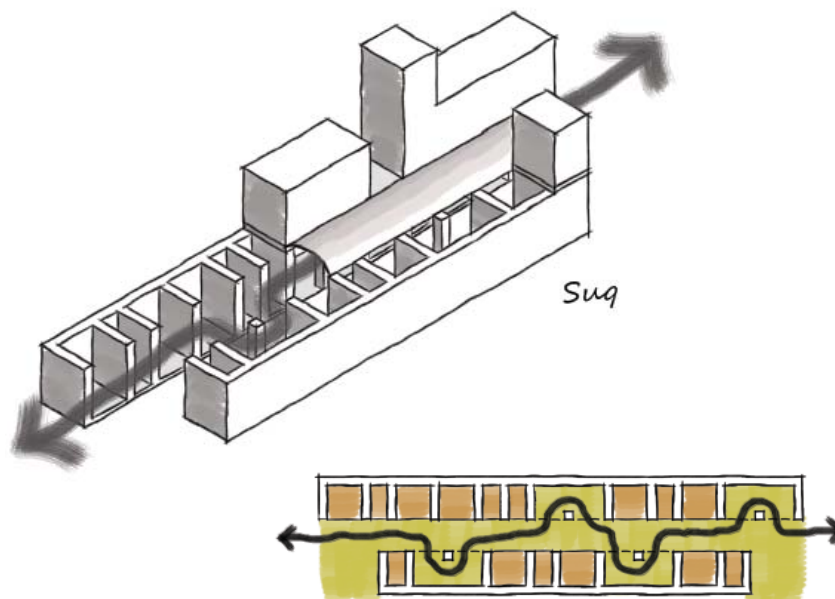
Η αγορά είναι είτε υπαίθρια είτε οργανωμένη σε συγκροτήματα. Εκτέρωθεν των κεντρικών δρόμων βρίσκονται μικρά καταστήματα ενός ή δύο ορόφων. Ο δρόμος συνήθως στεγάζεται με ελαφριές κατασκευές (πανιά, ξύλο) δίνοντας την αίσθηση εσωτερικού χώρου. Η αίσθηση αυτή εντείνεται με την πλήρη απουσία σαφούς ορίου μεταξύ καταστήματος και δρόμου.

Εικ.30: Η διαβάθμιση του χαρακτήρα του οδικού δικτύου και η κατανομή των χρηστών σε μία γειτονιά μεσαιωνικής μαροκινής πόλης. [Πηγή: Rabah Saoud. *Introduction to the Islamic City*, Talip Alp, FSTC Limited, 2002, σελ. 5]

Εμφανίζονται έτσι μικρά καταστήματα (1x2 m) στα οποία οι συναλλαγές γίνονται στο δρόμο – οι αγοραστές λόγω του μικρού βάθους μπορούν να δουν τα προϊόντα από το δρόμο χωρίς να χρειάζεται να μπουν – και μεγαλύτερα που ωστόσο δεν παρουσιάζουν κανένα όριο με το δημόσιο χώρο του δρόμου. Δημόσιος και ιδιωτικός χώρος διαχέονται ο ένας μέσα στον άλλο δημιουργώντας αυτό που έμεινε γνωστό ως υπαίθρια μουσουλμανική αγορά – *suq*.⁹

Εικ.31: Η υπαίθρια μουσουλμανική αγορά κατά μήκος του κεντρικού οδικού άξονα της πόλης. Η ροή του εξωτερικού χώρου στον εσωτερικό κάτω από μία ελαφριά στέγαση δίνει την αίσθηση του ενιαίου εσωτερικού χώρου.

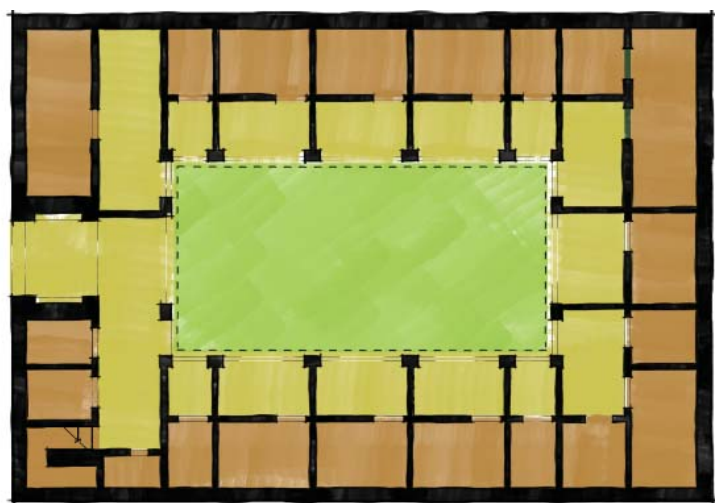
Παράλληλα με τα *suqs* δημιουργούνται και τα ***fondouks***. Αυτά είναι αστικά συγκροτήματα καταστημάτων, συνήθως τετραγωνικής κάτοψης. Αποτελούνται από περιμετρικά διώροφα καταστήματα και μία κεντρική υπαίθρια αυλή. Στο ισόγειο τοποθετούνται τα καταστήματα και στον όροφο οι αποθήκες τους. Η κατανομή τόσο των *fondouks* όσο και των προς πώληση αγαθών κατά μήκος των *suqs*, γίνεται ανάλογα με την απόστασή τους από το τέμενος και την όχληση – δυσοσμία που δημιουργούν. Έτσι, κοντά στο τέμενος, στο κέντρο της πόλης τοποθετούνται τα κοσμήματα, τα ενδύματα, τα βιβλία, τα αρώματα, τα μπαχαρικά, ενώ όσο απομακρυνόμαστε από αυτό εμφανίζονται οι αγορές λαχανικών, οι ψαραγορές, οι κρεαταγορές, τα βυρσοδεψεία και τέλος το εμπόριο ζώων.

Το *fondouk Nejjarine* αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα. Ορθογωνικής κάτοψης, οργανώνεται γύρω από ένα κεντρικό αίθριο, διαθέτει δύο ορόφους με περιμετρικές στοές και ιδιαίτερα πλούσια διακόσμηση,

⁹ Βλέπε: Εύα Καρακίτσου. *Η αγορά στη μαροκινή πόλη*, Διάλεξη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2001.

καθότι απευθυνόταν σε ξένους εμπόρους, περαστικούς από τη Φεζ. Οικοδομήθηκε κατά το 18 αιώνα και βρίσκεται κοντά στην κεντρική αγορά του al-Qarawiyyin. Η είσοδος του βρίσκεται σε ένα μικρό πλάτωμα της ομώνυμης συνοικίας (Nejjarine). Το εξωτερικό είναι ιδιαίτερα λιτό, με εξαίρεση τη μνημειώδη είσοδο και την κρήνη. Τα δύο αυτά στοιχεία (είσοδος και κρήνη), με τη διακόσμησή τους και τις αρχιτεκτονικές μορφές, δημιουργούν μία οπτική συνέχεια του εσωτερικού χώρου του fondouk με το εξωτερικό πλάτωμα. Οι τοίχοι είναι πλινθόκτιστοι με συνεχόμενες ξυλοδεσιές στους εσωτερικούς τοίχους πάνω από τα ανοίγματα και στις γωνίες των εξωτερικών τοίχων. Το κτίριο έχει αποκατασταθεί και λειτουργεί ως μουσείο ξυλογλυπτικής.¹⁰ (Εικ.33)

Ο διαχωρισμός αυτός σε ευγενείς και ακάθαρτες δραστηριότητες πηγάζει από την αραβική λογική και σκέψη. Τα ζεύγη αντιθέτων που συναντώνται στη μουσουλμανική πόλη δεν αλληλοαναιρούνται αλλά αντιμετωπίζονται ως διαφορετικές εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου. Ένα φαινόμενο που δε διακόπτει την ενότητα του αρχιτεκτονικού χώρου. Έτσι, η κατανομή γίνεται από το κέντρο προς την περιφέρεια, με ιεράρχηση που κυμαίνεται από το αγνό στο μιαρό, από το καθαρό στο ακάθατο. Με άλλα λόγια, όλα

- Υπαίθριοι χώροι
- Ημιυπαίθριοι χώροι
- Κλειστοί χώροι

Fondouk

Εικ.32: Κάτοψη μεσαιωνικού μαροκινού συγκροτήματος καταστημάτων (fondouk). Παρατηρούμε τη χαρακτηριστική κλιμάκωση από τον ανοιχτό χώρο του αιθρίου, στους κλειστούς των καταστημάτων, μέσω της ημιυπαίθριας περιμετρικής στοάς. Η είσοδος στο συγκρότημα πραγματοποιείται μέσω του αιθρίου. [Υπόβαθρο: <http://ayearinfez.blogspot.gr/>]

¹⁰ Βλέπε: Hillenbrand, Robert. *Islamic Architecture*, NY Columbia UP, 1994 σελ. 240-251.

Εικ.33: Πάνω : Η είσοδος του fondouk el-Nejjarine και η ομώνυμη κρήνη στην πλατεία της συνοικίας [Πηγή: <http://www.panoramio.com/photo/20681019>, José L Filro, 2009]. Κάτω δεξιά : Άποψη του εσωτερικού αιθρίου με τις περιμετρικές στοές. [Πηγή: <https://commons.wikimedia.org>, Josep Renalias] Αριστερά : Εσωτερική και εξωτερική τοιχοποιία με ξυλοδεσιές στο επίπεδο του πρεκιού και στις γωνίες σύνδεσης των εξωτερικών τοίχων. [Πηγή: <http://archnet.org/>, Murat Germen / Courtesy Aga Khan Visual Archive, MIT, 1990]

αυτά που απορρίπτονται ως ξένα, όπως η πορνεία ή ένα ανθυγιεινό και δύσσομο επάγγελμα (βυρσοδέψες και μεταλλοτεχνίτες), τοποθετούνται στα όρια της πόλης, κοντά στα τείχη. Τα όρια περιέχουν όλες τις δραστηριότητες, τις ομαδοποιούν και ταυτόχρονα, ακόμα και αυτές που απορρίπτονται, αναφέρονται στο κέντρο της πόλης.¹¹

Εικ.34: Φεζ, κρήνη Nejjarine. Μία από τις σημαντικότερες κρήνες της πόλης. Η ιδιαίτερα επιμελημένη σκαλιστή διακόσμηση και τα εφυσωμένα πλακίδια είναι ενδεικτικά της σημασίας του νερού για το μουσουλμανικό κόσμο. [Πηγή: <http://www.trekearth.com/>, Oscar Lopez, Nejjarine Fountain, 2006]

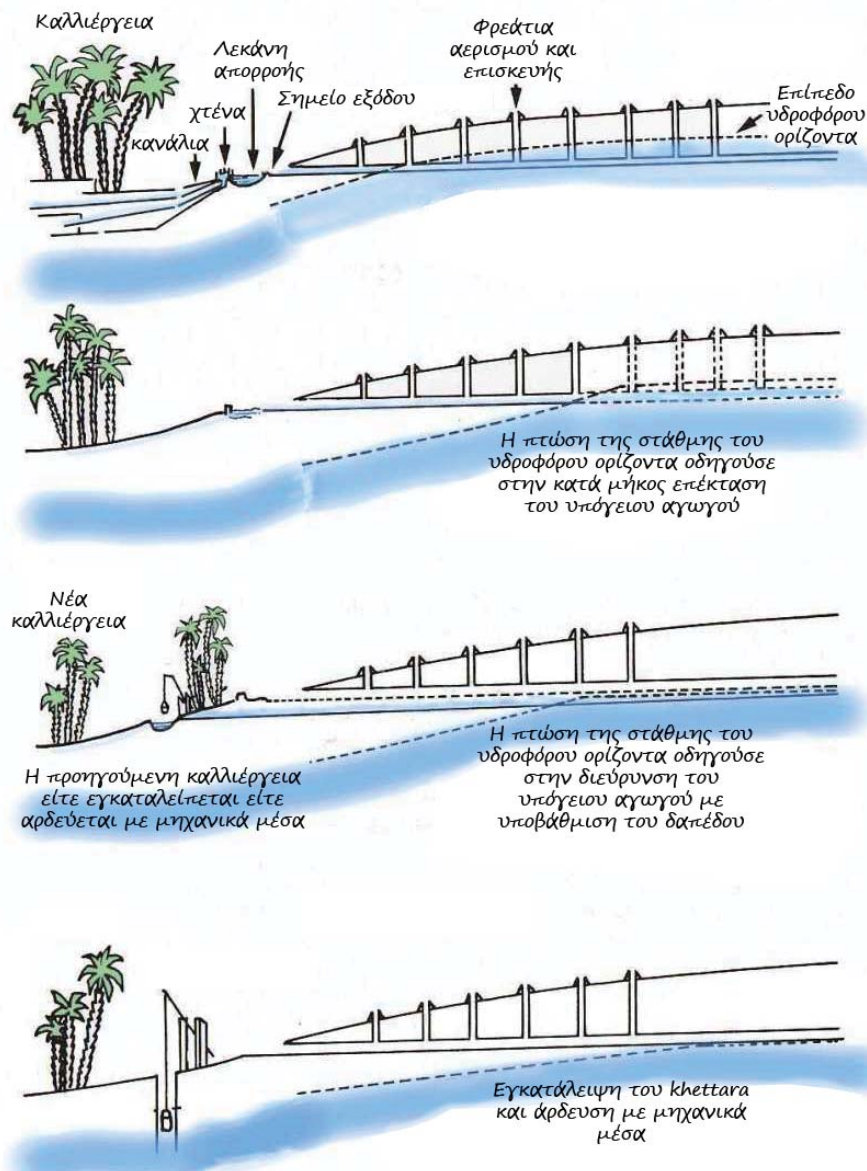
μήνη, βυρσοδεψεία) όσο και για τις περιαστικές αγροτικές περιοχές. Ένα δίκτυο καναλιών και υδραγωγείων εφοδίαζε με νερό τις κρήνες των τεμένων, των εύπορων κατοικιών, τα λουτρά και τις δημόσιες κρήνες.

Εικ.35: Φεζ, υδραγωγείο.
[Πηγή: <http://www.flickr.com/photos/bridgink/3040478280/>]

¹¹ Βλέπε: Bernard Huet. *The Arab Muslim Culture of North Africa*, In MIMAR 10: Architecture in Development. Singapore: Concept Media Ltd., 1983.

Εικ.36: Kheffaras. Διάγραμμα αρχών λειτουργίας και εξέλιξης.[Πηγή: J.Oliel , *Les juifs au sahara ; le Touat au moyen-âge* , CNRS-histoire , 1994, <http://zoumine.free.fr/>]

Σε πόλεις όπου οι υδάτινοι πόροι ήταν εξαιρετικά περιορισμένοι, όπως στην περίπτωση του Μαρακές, χρησιμοποιούνταν τα **kheffaras**. Τα τελευταία συναντώνται σε όλες τις ξηρές και άνυδρες περιοχές, από την Εγγύς Ανατολή μέχρι και τη Δυτική Αφρική. Η προέλευσή τους είναι κατά πάσα πιθανότητα περσική και χρονολογείται στην πρώτη χιλιετία π.Χ. Μία σειρά από κατακόρυφα φρεάτια στο έδαφος συνδέονται με έναν υπόγειο αγωγό με ελαφριά κλίση. Το ένα άκρο του αγωγού διανοίγεται σε υπόγειο υδάτινο κοιτάσμα και το νερό διοχετεύεται μέσω της βαρύτητας στο άλλο άκρο του αγωγού, σε κατώτερο σημείο. Τα φρεάτια διανοίγονται κατά την

Εικ.37: Khettaras. Η έξοδος του υπόγειου αγωγού και η κατανομή του νερού σε αρδευτικά κανάλια. Η μέθοδος αυτή συναντάται σε ολόκληρο το Maghreb. [Πηγή: Convention on Biological Diversity, <http://www.cbd.int/>]

κατασκευή του αγωγού και χρησιμεύουν τόσο για την πρόσβαση σε αυτόν και την επισκευή του όσο και για τον αερισμό. Ο μηχανισμός λειτουργίας των khettaras μέσω της βαρύτητας υπαγόρευε την κατασκευή τους σε πλαγιές λόφων και γενικότερα σε κεκλιμένα εδάφη. Η μεταφορά των υδάτων με υπόγειους αγωγούς περιόριζε το ποσοστό των απωλειών λόγω εξάτμισης και μολύνσεων, παράγοντες ιδιαίτερα υπολογίσιμοι στο θερμό και ξηρό κλίμα του Μαρόκου.¹²

Η τελευταία υποδιαίρεση της γειτονιάς, συνεπώς και δομική μονάδα της πόλης, είναι η **κατοικία**. Οι κατοικίες, όπως και κάθε δομή του αστικού ιστού, υπακούν στις παραδόσεις και τους θρησκευτικούς νόμους που ρυθμίζουν τις κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων. Καθότι η οικογένεια και η ιδιωτική ζωή αποτελούν τα άδυτα της μουσουλμανικής κοινωνίας, η κατοικία ως δοχείο της ιδιωτικότητας είναι απόλυτα εσωστρεφής. Η προστασία της ιδιωτικότητας και της οικογένειας προκύπτει ως αναγκαιότητα από τη φύση της κοινωνίας. Η νομαδική ζωή, το εμπόριο, το προσκύνημα στη Μέκκα είχαν ως αποτέλεσμα την απουσία του αρχηγού της πατριαρχικής οικογένειας και γενικότερα τον ανδρών για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Η κατοικία όφειλε να προστατεύει επομένως την οικογένεια.

Ανάλογα με τη θέση της κατοικίας μέσα στον αστικό ιστό της Φεζ διακρίνουμε τρεις βασικές παραλλαγές της. Στην περιφέρεια της πόλης, όπου η δόμηση είναι αραιή, κατοικούν όπως είδαμε και νωρίτερα τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Οι κατασκευές είναι ιδιαίτερα ευτελείς (καλύβες από αχυροπηλό με στέγη από καλάμια). Οι καλύβες αυτές συγκροτούν μικρές ενότητες, διατεταγμένες κυκλικά, η μία δίπλα στην άλλη, γύρω από έναν κοινόχρηστο ελεύθερο χώρο, αφήνοντας μία κοινή είσοδο για κάθε ενότητα. Οι κατασκευές αυτές αποτελούν προσαρμογή της αγροτικής κατοικίας στο αστικό περιβάλλον και διατηρούν την αρχετυπική οικιστική οργάνωση γύρω από ένα κεντρικό, κοινόχρηστο, ελεύθερο χώρο.

Προχωρώντας προς το κέντρο της πόλης συναντάμε τις ισόγειες κατοικίες. Τρία ή τέσσερα ορθογωνικά δωμάτια (χώροι διημέρευσης και διανυκτέρευσης) περιβάλλουν με τη μεγάλη τους πλευρά ένα κεντρικό αίθριο,

¹² Βλέπε: Goblot Henri. *Dans l'ancien Iran, les techniques de l'eau et la grande histoire*, in *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 18e année, N. 3, 1963. σελ. 499-520. <http://www.persee.fr/>

τετραγωνικής συνήθως κάτοψης. Στις γωνίες της κατοικίας τοποθετούνται οι βοηθητικοί χώροι και ο χώρος της εισόδου.

Το αυστηρό όριο ιδιωτικού και δημόσιου χώρου τονίζεται με την πλήρη απουσία ανοιγμάτων στους εξωτερικούς τοίχους και με τη χωροθέτηση της εισόδου. Η είσοδος τοποθετείται πάντοτε στο ένα άκρο της κατοικίας, σηματοδοτώντας την αρχή ή το τέλος της κάθε ιδιοκτησίας, και ποτέ αντικρουστά με τις γειτονικές εισόδους. Η είσοδος στο αίθριο γίνεται πάντοτε με την παρεμβολή ενός ενδιάμεσου χώρου. Τα λιγοστά ανοίγματα που συναντάμε σπανίως στους εξωτερικού τοίχους διανοίγονταν στην τοιχοποιία σε τέτοια θέση ώστε να εμποδίζουν τη θέα προς το εσωτερικό της κατοικίας.

Το αίθριο τοποθετημένο κεντρικά στη σύνθεση, είναι χώρος κυκλοφορίας, αλλά και κύρια πηγή φωτισμού, ηλιασμού και αερισμού του σπιτιού. Συνήθως ήταν πλακοστρωμένο, με περιμετρικό υπόστεγο και είχε μία κρήνη τοποθετημένη κεντρικά ή στον τοίχο πάνω στο δρόμο. Το αίθριο λοιπόν, σκιασμένο και δροσερό κατά το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας, έχει το ρόλο του φωτοθερμικού ρυθμιστή για τους κλειστούς χώρους που το περιβάλλουν.

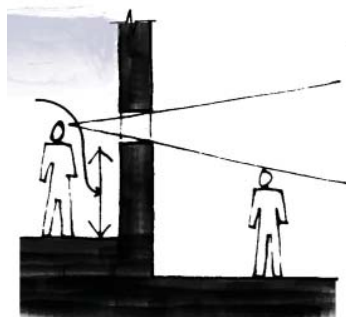
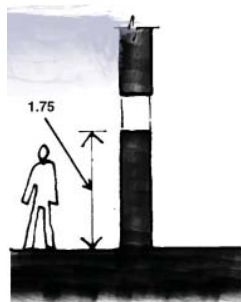
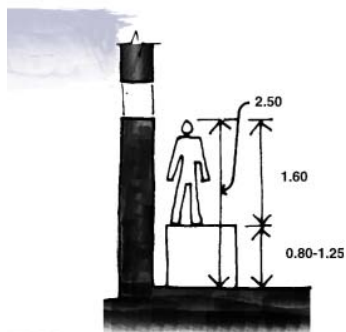
Οι κλειστοί χώροι διαθέτουν μεγάλα ανοίγματα προς το αίθριο τα οποία κλείνουν με ξύλινα πτυσσόμενα κουφώματα. Μικρότερες θύρες ανοίγονται στα φύλλα. Οι θύρες αυτές λειτουργούν κατά τους χειμερινούς μήνες που τα πτυσσόμενα χωρίσματα είναι κλειστά. Κατά τους θερινούς μήνες, που ο καιρός είναι αρκετά θερμός και ξηρός, τα χωρίσματα παραμένουν ανοιχτά και τα ανοίγματα φέρουν υφασμάτινα πετάσματα για την οπτική προστασία των χώρων διημέρευσης από το κοινόχρηστο αίθριο.

Στις κεντρικές συνοικίες, οι εκτάσεις είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και το κόστος της γης ιδιαίτερα υψηλό. Εδώ συναντάμε τις μονώροφες ή διώροφες κατοικίες οι οποίες παρουσιάζουν την ίδια γενική διάταξη και οργάνωση με τις ισόγειες. Οι βοηθητικοί χώροι ωστόσο εδώ είναι περισσότεροι, ανάλογα με τον αριθμό των ορόφων και το αίθριο περιορίζεται σε διαστάσεις. Σε έναν από αυτούς βρίσκεται και η σκάλα που επιτρέπει την πρόσβαση στους ορόφους, ευθύγραμμη, στενή, ξύλινη και απότομη έτσι ώστε να καταλαμβάνει το λιγότερο δυνατό χώρο.

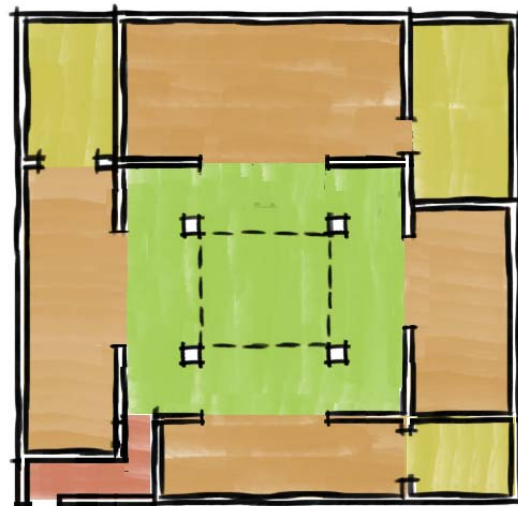
Το αίθριο συνήθως στεγάζεται με πανιά που τοποθετούνται σε μία ελαφριά ξύλινη κατασκευή για την πλήρη σκίαση το καλοκαίρι καθώς και για να εμποδίσουν τα αδιάκριτα βλέμματα από γειτονικά ψηλότερα σπίτια και δώματα.

Τα δώματα των κατοικιών είναι επίπεδα και βατά. Αποτελούν τον κατεξοχήν χώρο των γυναικών και περιβάλλονται από τον υπερυψωμένο εξωτερικό τοίχο της κατοικίας. Τα δώματα κάθε συνοικίας αποτελούσαν μία πλατεία σε ανώτερη στάθμη, καθώς τα απογεύματα συγκεντρώνονταν όλες οι γυναίκες και συζητούσαν φωνάζοντας η καθεμία από το δικό της δώμα.

Εκτός από τις κατοικίες που αναφέρθηκαν, στη Φες συναντάμε και τα λεγόμενα *riad*. Οι κατοικίες αυτές ήταν ιδιαίτερα πολυτελείς και οικοδομούνταν κατά κύριο λόγο στην περιφέρεια της πόλης όπου η δόμηση ήταν

Εικ.39: Καθορισμός του ύψους των παραθύρων. Το άνοιγμα τοποθετείται σε τέτοια θέση ώστε να αποτρέπονται οι θεάσεις από και προς το εσωτερικό της κατοικίας.

- είσοδος
- χώροι διημέρευσης - διανυκτέρευσης
- βοηθητικοί χώροι
- αίθριο

Εικ.38: Κάτοψη τυπικής μονώροφης κατοικίας που συναντάμε στις μεσαιωνικές μαροκινές πόλεις.

Εικ.40: Marrakech. Riad μέσα στον πυκνό αστικό ιστό της μεδίνας. [Πηγή: <http://www.flickr.com/>, Yann Arthus-Bertrand/CORBIS, 1993]

εξαιρετικά χαμηλή και αραιή. Ένας ορθογωνικός κήπος, περιφραγμένος με ψηλή τοιχοποιία, ήταν το κέντρο της σύνθεσης, στη μία πλευρά του οποίου οργανωνόταν η κυρίως κατοικία. Ο κήπος είχε συνήθως τετραμερή οργάνωση, με δύο μικρά κανάλια νερού που τέμονταν κάθετα στο κέντρο του. Στο κέντρο της σύνθεσης ήταν τοποθετημένη μία κρήνη νερού. Η κυρίως κατοικία ήταν κατά κανόνα διώροφη, με θεάσεις προς τον κήπο. Riad συναντάμε ωστόσο και μέσα στον πυκνό αστικό ιστό. Ο κήπος εδώ είναι μικρότερος σε διαστάσεις και η κατοικία οργανώνεται γύρω από αυτόν. Σε κάθε περίπτωση όμως, ο κήπος του riad ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος από το αίθριο των κατοικιών που αναφέρθηκαν νωρίτερα.

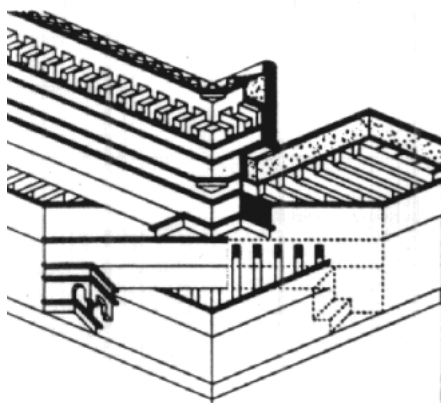
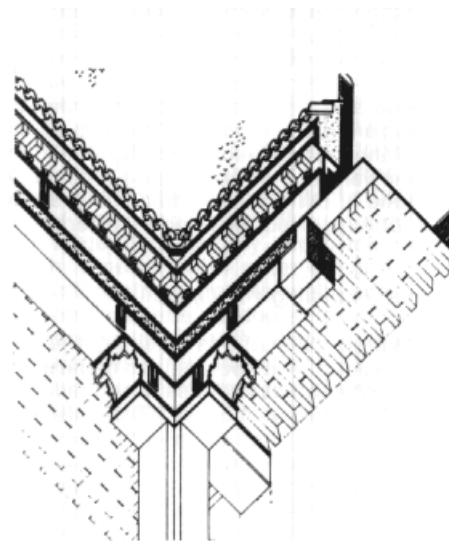
Οι κατοικίες κατασκευάζονταν κατά κύριο λόγο από οπτόπλινθους. Στη Φες, λόγω της εγγύτητάς της στο Μεσο-Άτλαντα και επομένως σε περιοχές με έντονη βλάστηση αλλά και βραχώδες πέτρωμα, το ξύλο και η πέτρα χρησιμοποιούνται αρκετά συχνά. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη και τη θέση της πόλης κοντά στα στενά του Γιβραλτάρ, ο σεισμός είναι ένα ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο, πράγμα που δικαιολογεί την εμφάνιση ξυλοδεσιών στις τοιχοποιίες. Οι τελευταίες εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στις γωνίες των εξωτερικών τοίχων και περιμετρικά στις εσωτερικές τοιχοποιίες, στο ύψος των πρεκιών. Ο τοίχος ήταν κατά κανόνα επιχρισμένος ενώ στο εσωτερικό της κατοικίας οι τοίχοι έφεραν επένδυση από εφυσωμένα κεραμικά πλακίδια ή ανάγλυφη διακόσμηση στο επίχρισμα, έντονα επηρεασμένα από την Ανδαλουσιανή αρχιτεκτονική.¹³

Η αντίθεση αυτή του λιτού και αυστηρού εξωτερικού με την πλούσια διακόσμηση του εσωτερικού της κατοικίας πηγάζει από την κοινωνική αντίληψη για την οικογένεια, την ιδιωτική ζωή και την κατοικία. Ο εξωτερικός τοίχος αποτελεί το προστατευτικό όριο της κατοικίας και ο δρόμος είναι το αρνητικό του δομημένου χώρου. Η ιδιωτική ζωή, σε κάθε της έκφανση, είναι ιδιαίτερα προστατευμένη και αποκαλύπτεται μόνο σε εκείνον που είναι προσκεκλημένος. Η συμμετρία στη διακόσμηση των εσωτερικών όψεων του αιθρίου τονίζει το κέντρο του ως το σημαντικότερο στοιχείο της σύνθεσης και της οργάνωσης του χώρου.

Η στέγαση της κατοικίας γινόταν με επίπεδο δώμα. Ξύλινα δοκάρια γεφύρωναν το άνοιγμα των δωματίων, ορίζοντας έτσι ως μέγιστο πλάτος τα 2,20 μέτρα. Η περιμετρική στέγαση στο αίθιο γινόταν με διάφορους τρόπους. Τα κύρια περιμετρικά δοκάρια ήταν πακτωμένα στις τοιχοποιίες (για ανοίγματα έως 4 μέτρα) ή στηριζόντουσαν σε ξύλινα υποστηλώματα. Η πάκτωση γινόταν είτε με την ενσωμάτωση των άκρων τους στην τοιχοποιία είτε καρφωνόντουσαν πάνω σε μικρότερα δοκάρια, τα οποία ήταν στραμμένα κατά 45 μοίρες και πακτωνόντουσαν στον τοίχο. Το άνοιγμα μεταξύ εσωτερικής τοιχοποιίας και κύριας δοκού γεφυρωνόταν με μικρότερα ξύλινα δοκάρια.¹³

Όπως έχουμε ήδη δει, οι κάτοικοι της κάθε συνοικίας ήταν υπεύθυνοι για τη φροντίδα του δημόσιου χώρου της. Πιο συγκεκριμένα, ο ισλαμικός νόμος (sharia) όριζε μία λωρίδα πλάτους 1,00-1,50 m (περιμετρικά

¹³ Βλέπε: Grillo Alessandra. *Traditional Building Techniques in Fes*, Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2, 1988.

Εικ.41: Πάνω: Φες, κατοικία. Διακόσμηση στον εσωτερικό τοίχο και την περιμετρική στέγαση του αιθρίου. [Πηγή: Grillo Alessandra. *Traditional Building Techniques in Fes*, Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2, 1988, σελ.41]

Αριστερά : Κατασκευαστική ανάλυση της περιμετρικής στοάς του αιθρίου δύο κατοικιών της Φες.[Πηγή: Grillo

Alessandra. *Traditional Building Techniques in Fes*, Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2, 1988, σελ.43]

των μετώπων κάθε κατοικίας) στη διάθεση των κατοίκων. Οι κάτοικοι ήταν υπεύθυνοι για την καθαριότητα και τη συντήρηση του χώρου αυτού.

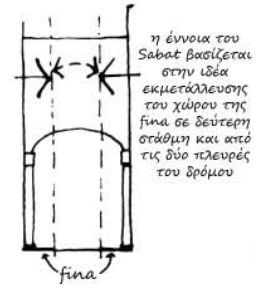
Η λωρίδα αυτή (fina) επεκτεινόταν και κατακόρυφα κατά το ύψος του τοίχου, επιτρέποντας τη δημιουργία προβόλων (μπαλκόνια) ή ακόμα και επιπλέον δωματίων γεφυρώνοντας δύο απέναντι κατοικίες (sabat).

Τα sabat, στηρίζονταν είτε απευθείας στις τοιχοποιίες είτε σε υποστήλωμα και σε τοιχοποιία είτε αποκλειστικά σε υποστηλώματα. Κάθε τύπος στήριξης καθορίζεται από τους ιδιοκτήτες των κατοικιών - αν ανήκουν στην ίδια οικογένεια ή σε διαφορετικές - .

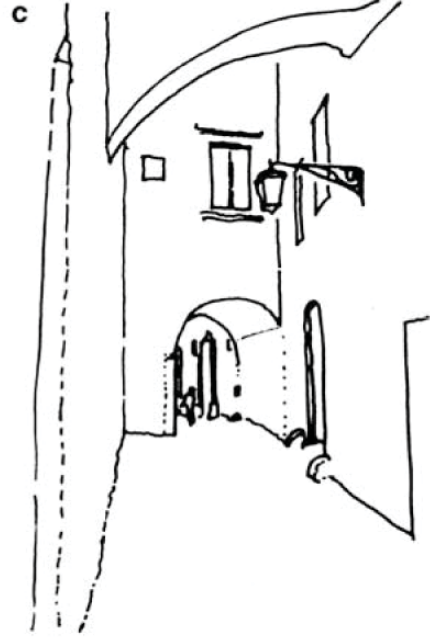
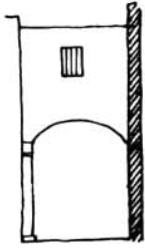
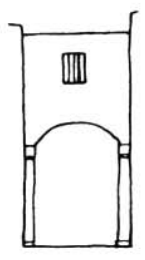
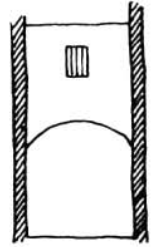

η fina επεκτείνεται και κατακόρυφα

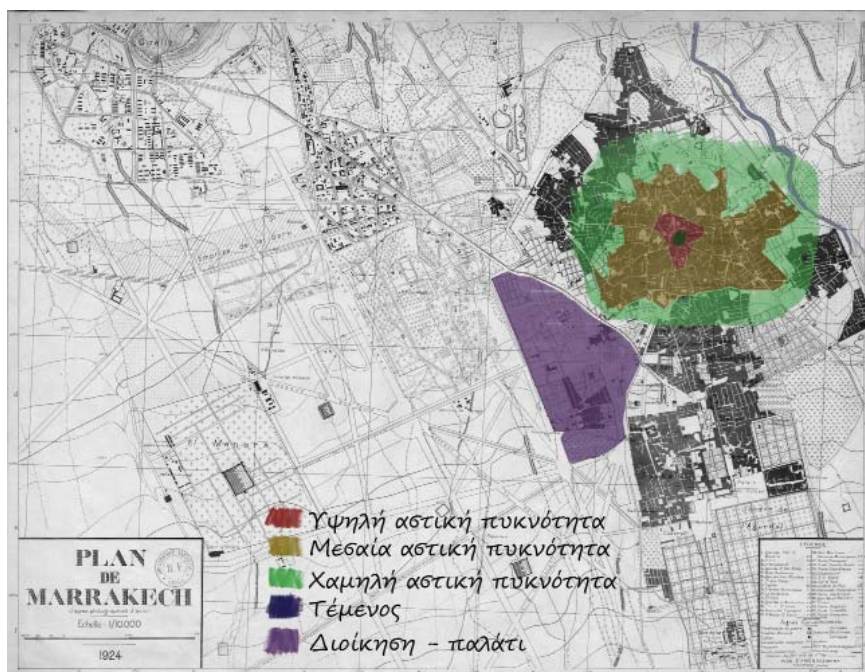
η έννοια του Sabat βασίζεται στην ιδέα εκμετάλλευσης του χώρου της fina σε δεύτερη στάθμη και από τις δύο πλευρές του δρόμου

Εικ.42: Φεζ. Συνοικιακός δρόμος με sabat.

[Δεξιά και Πάνω: Besim S. Hakim. *Mediterranean urban and building codes: origins, content, impact, and lessons*, IJAR, vol. 1- Issue 2, 2007, σελ.27 και 30]

Η πληθυσμιακή αύξηση των πόλεων και η διαίρεση της κοινωνίας και του αστικού ιστού σε ενότητες είχε ως αποτέλεσμα τις συχνές εξεγέρσεις εναντίον της κεντρικής εξουσίας. Το γεγονός αυτό συνέβαλε καθοριστικά στην αποδέσμευση της κοσμικής εξουσίας από το τέμενος. Στο Μαρακές, την πρωτεύουσα των Αλμοραβιδών, την περίοδο αυτή οικοδομείται το παλάτι του σουλτάνου που παύει να είναι σε επαφή με το κεντρικό τέμενος, τοποθετείται εκτός του αστικού ιστού και αποκτά δικές του οχυρώσεις. Δημιουργείται έτσι ένα κάστρο - *Kasbah/qasbah* που παίζει το ρόλο του διοικητικού και στρατιωτικού κέντρου.

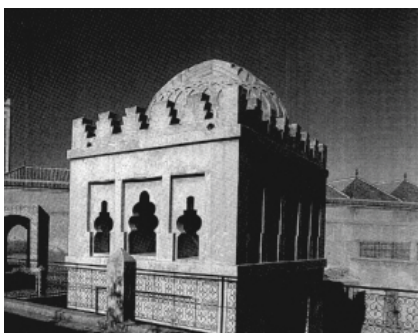
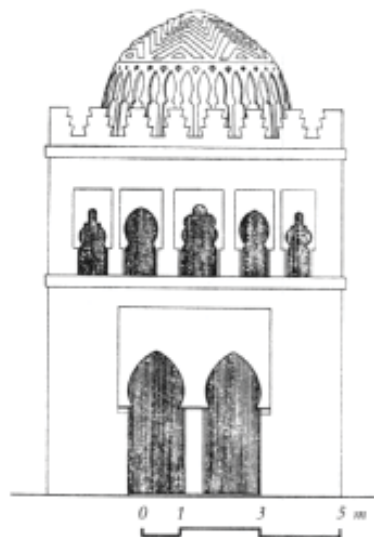
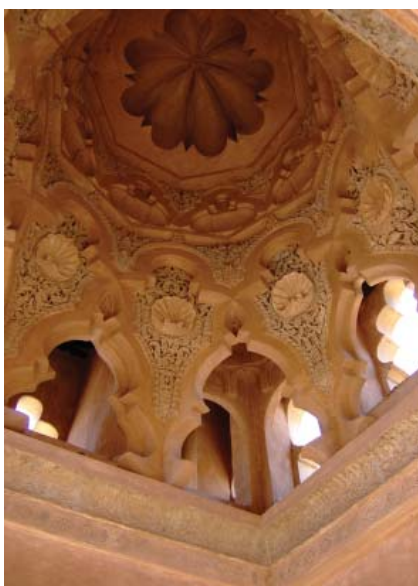

Εικ.43: Αστική οργάνωση του Μαρακές κατά την περίοδο των Αλμοραβιδών (12ος αιώνας). Παρατηρούμε την εμφάνιση μίας νέας αστικής ενότητας σε απόσταση από τον υπόλοιπο αστικό ιστό, αυτή της διοίκησης (kasbah). [Υπόβαθρο χάρτη: <http://gallica.bnf.fr/>, Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE D-8131, Service géographique du Maroc (Casablanca), 1924]

Στο Μαρακές, τη νέα πρωτεύουσα των Αλμοραβιδών, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, πραγματοποιήθηκε μια μεγάλη ανοικοδόμηση που έδωσε στην αρχική λιτή ανοχύρωτη πόλη, τη μορφή της οχυρωμένης αυτοκρατορικής πρωτεύουσας. Κατά την περίοδο βασιλείας του Ali Ibn Yusuf (1106-1143 μ.Χ.), οικοδομήθηκε στο masjid του Μαρακές το ομώνυμο συγκρότημα που αποτελούνταν από το τέμενος Ben Youssef, το μενδρεσέ και την κρήνη *al-Boudiyyine*. Από το αρχικό συγκρότημα διασώζεται μόνο η κρήνη καθώς το μεγαλύτερο μέρος των αλμοραβιδικών μνημείων καταστράφηκε

με την ανατροπή των Αλμοραβιδών από τους Αλμοχάδες και την ταυτόχρονη άλωση του Μαρακές (1147 μ.Χ.). Η κρήνη αποτελούσε μία από τις πρώτες της πόλης και εφοδίαζε με νερό τον αστικό πληθυσμό. Τοποθετημένη απέναντι από το τέμενος, χρησίμευε και ως κρήνη καθαρμών για τους πιστούς. Στεγαζόταν με μία κατασκευή από πλίνθους και πέτρα, τετραγωνική σε κάτοψη με ένα θόλο που έβαινε σε οκτάγωνο. Το γεωμετρικό σχήμα του θόλου ήταν στερεό εκ περιστροφής με γενέτειρα ένα οξυκόρυφο τόξο. Οι εξωτερικές όψεις είναι λιτές ενώ το εσωτερικό φέρει πλούσια διακόσμηση. Οι γεωμετρικές χαράξεις, τα πολύλοβα τόξα των ανοιγμάτων και τα διακοσμητικά μοτίβα αποτελούν επιρροές από την αρχιτεκτονική της Ανδαλουσίας.

Εικ.44: Η αλμοραβιδική Κουββα. Στον εσωτερικό διάκοσμο του θόλου παρατηρούμε την εμφάνιση του θέματος της αχιβάδας, ρωμαϊκό δάνειο της αρχιτεκτονικής της αραβοκρατούμενης Ανδαλουσίας. [Πάνω: <http://commons.wikimedia.org/>, Oxam Hartog, Détails du plafond de la koubba almoravide près de la Medersa Ben Youssef à Marrakech, Maroc, 2006. Δεξιά και Κάτω: Hamid Triki. *Marrakech*, Marka Print Pte Ltd., Singapore, 1986, σελ. 8-9]

Η κατασκευή του συγκροτήματος στο κέντρο της πρωτεύουσας υποδεικνύει τη σημασία του masjid στη δομή και την οργάνωση της πόλης. Το Μαρακές, όπως και η Φες, οργανώνεται γύρω από ένα μουσουλμανικό αστικό κέντρο, δίνοντας την εικόνα μιας μονοπολικής πόλης με ομόκεντρη ανάπτυξη. Την ίδια περίοδο, στα νοτιοδυτικά της πόλης, χτίζεται και το οχυρωμένο αλμοραβιδικό παλάτι. Η εξουσία, αποδεσμευμένη για πρώτη φορά από το masjid, τοποθετείται εκτός του αστικού ιστού(qasba), φαινόμενο που γενικεύεται στις επόμενες δυναστείες. Η qasba εκτός από το σουλτανικό παλάτι, εντός των οχυρώσεων, περιελάμβανε στρατιωτικές εγκαταστάσεις, κήπους και ελεύθερους χώρους που χρησίμευαν τόσο για αναψυχή όσο και για τις στρατιωτικές ασκήσεις, μία συνοικία για τους στρατιώτες, την εβραϊκή συνοικία (mellah) και ένα τέμενος. Η πολυτέλεια των ανακτόρων και του σουλτανικού τεμένους δημιούργουσε έντονη αντίθεση με τη λιτή και αυστηρή στρατιωτική συνοικία. Η δομή αυτή της αλμοραβιδικής qasba στο Μαρακές επαναλαμβανόταν και στις μετέπειτα δυναστείες.

Στη θέση της qasba των Αλμοραβιδών οικοδομήθηκε από τους Αλμοχάδες το τέμενος Koutoubiyga ενώ η νέα qasba οικοδομήθηκε στα νότια της πόλης. Το αρχικό τέμενος (1147-1157 μ.Χ.) αντικαταστάθηκε από ένα δεύτερο πανομοιότυπο, νοτιότερα και σε επαφή με το πρώτο, προκειμένου να διορθωθεί η κλίση της qibla (1199 μ.Χ.). Το τέμενος ακολουθεί τον τύπο της υπόστυλης αίθουσας με το τονισμένο εγκάρσιο αξονικό κλίτος που σχηματίζει T με τον κλίτος της qibla και τον τετραγωνικής κάτοψης μιναρέ. Ο τελευταίος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω των κοινών στοιχείων του με το μιναρέ του τεμένους της Σεβίλλης (Giralda) που οικοδομείται την ίδια εποχή (1198 μ.Χ.).¹⁴ Στο τέμενος Koutoubiyga ωστόσο, τα κλίτη είναι διατεταγμένα κάθετα στην qibla, όπως στο τέμενος της Κόρδοβα και του Καΐρουάν.

Ο μιναρές του τεμένους Koutoubiyga έχει τετραγωνική κάτοψη. Στο επίπεδο δώμα του, υπάρχει ένας μικρότερος πύργος, τετραγωνικής επίσης κάτοψης που στεγάζεται με θόλο. Ο μιναρές αυτός, όπως και ο μιναρές του al-Qarawiyyin, επηρεασμένοι από το Καΐρουάν, αποτελούν τον κανόνα στην περιοχή του Maghreb, σε αντίθεση με τους μιναρέδες του ανατολικού Ισλάμ της ίδιας περιόδου, που παρουσιάζουν κυκλική ή οκταγωνική κάτοψη με εξώστες εν προβόλω. Τα κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία με τη Giralda είναι εμφανή: πεταλόμορφα τόξα, πολύλοβα συμπλεκόμενα τόξα, εφυσωμένα πλακίδια και γλυπτικός διάκοσμος. Ωστόσο, η σημερινή εικόνα της Giralda είναι το αποτέλεσμα προσθηκών και επεμβάσεων των Ισπανών, κατά τη μετατροπή του τεμένους σε χριστιανική εκκλησία και του μιναρέ σε κωδωνοστάσιο. Με τα δύο αυτά μνημεία του Μαρακές ολοκληρώνεται η εικόνα της Μαυριτανικής αρχιτεκτονικής και της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης που αναπτύχθηκε από τον 9ο έως και το 12ο αιώνα μ.Χ.

¹⁴ Βλέπε: Hamid Triki. *Marrakech*, Marka Print Pte Ltd., Singapore, 1986.

Εικ.45: Πάνω : Ο μιναρές του τεμένους της Σεβίλλης [Υπόβαθρο : <http://commons.wikimedia.org/>, Jebulon, La «Giralda», Août 2012, Séville, Espagne] και ο μιναρές του τεμένους Koutoubiyya [Πηγή: <http://www.cultureaddichistorynerd.com/2011/07/marrakech-sites-koutoubia-mosque/>]. Κάτω : Το τέμενος Koutoubiyya, με την υπόστηλη αίθουσα προσευχής, το εγκάρσιο κλίτος και το παράλληλο στην qibla σε σχήμα T [Υπόβαθρο: Google Earth] και ο μιναρές του τεμένους του Καΐρουάν [Πηγή: <http://www.archnet.org>, Aga Khan Trust for Culture, 1992]

Με τα δύο αυτά μνημεία του Μαρακές ολοκληρώνεται η εικόνα της Μαυριτανικής αρχιτεκτονικής και της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης που αναπτύχθηκε από τον 9ο έως και το 12ο αιώνα μ.Χ.

Η δομή αυτή της μεσαιωνικής πόλης της Φες παρέμεινε αναλλοίωτη καθόλη τη διάρκεια του προαποικιακού Μαρόκου και, κατά περίπτωση, επαναλαμβανόταν σε όλες τις πόλεις. Η πόλη, οργανωμένη γύρω από ένα και μόνο αστικό πολεοδομικό κέντρο, αποτελεί μία αυτοσυντηρούμενη ενότητα, με πλήρη απουσία των εννοιών της εξειδίκευσης και της εντατικοποίησης της παραγωγής του 19ου και 20ου αιώνα. Το πνευματικό κέντρο της Φες αποτελεί τη βασική ευκαιρία κοινωνικής ανόδου για τους άνδρες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ενώ οι νεαρές κοπέλες, κοντά σε εύπορες γυναίκες, έχουν τη δυνατότητα να ασχοληθούν με κέντημα, ράψιμο, ύφανση χαλιών και να αποκτήσουν στοιχειώδη μόρφωση, δίνοντας και σε εκείνες τη δυνατότητα κοινωνικής ανόδου μέσω ενός “καλού” γάμου. Καταστήματα που κλείνουν 5 φορές την ημέρα για την καθημερινή προσευχή, θρησκευτικές γιορτές και γιορτές προς τιμήν του σουλτάνου, κοινωνικές συναθροίσεις σε συνοικιακές κρήνες, λουτρά και φούρνους, δώματα με γυναίκες που συζητούν ολοκληρώνουν την εικόνα της ζωής στην πόλη.

Ισπανία και Μαρόκο, συνδεδεμένες υπό τις Βερβερικές δυναστείες σε μία γεωπολιτική ενότητα, μοιράζονται έναν κοινό πολιτισμό, το Μαυριτανικό. Ο πολιτισμός αυτός είναι μία συνένωση της ανδαλουσιανής ευαισθησίας και αισθητικής με το βερβερικό δυναμισμό. Ο Ανδαλουσιανός πολιτισμός αποτελούσε ένα κράμα αραβομουσουλμανικών, ρωμαϊκών, ελληνικών και εβραϊκών πολιτισμικών στοιχείων στην Ιβηρική χερσόνησο. Ο Μαυριτανικός πολιτισμός, ξεπερνώντας τα γεωγραφικά όρια των αυτοκρατοριών και των θρησκειών, δημιούργησε μία νέα μορφή τέχνης και αρχιτεκτονικής που εξαπλώθηκε από την Ισπανία σε όλη την περιοχή του Μαγκρέμπ, επηρέασε τη δυτική σκέψη και τις τέχνες.

Βιβλιογραφία :

Nelson, Harold D. , Nyrop, Richard F. *Morocco: A country study*, εκδ. R. F. Nyrop, Washington, 1978.

Τριαντάρη Μαρία. *Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ – Η περίπτωση του Michel Ecochard στο Μαρόκο (1946-1952)*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2008.

Roberto Berardi. *Alla ricerca di un alfabeto urbano: la medina di Tunisi* στο *Necropoli*, 9-10, 1970.

Marçais, Georges. *L'Architecture Musulmane d'Occident*, Arts et Métiers Graphiques, Paris, 1955.

Goblot Henri. *Dans l'ancien Iran, les techniques de l'eau et la grande histoire*, in *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 18e année, N. 3, 1963.

Εύα Καρακίτσου. *Η αγορά στη μαροκινή πόλη*, Διάλεξη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2001.

Bernard Huet. *The Arab Muslim Culture of North Africa*, In *MIMAR 10: Architecture in Development*. Singapore: Concept Media Ltd., 1983.

Hamid Triki. *Marrakech*, Marka Print Pte Ltd., Singapore, 1986.

Grillo Alessandra. *Traditional Building Techniques in Fes*, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre* 1-2, 1988.

Besim S. Hakim. *Mediterranean urban and building codes: origins, content, impact, and lessons*, *IJAR*, vol. 1- Issue 2, 2007.

B4 Το πέρασμα του Μαρόκου υπό τη γαλλική επιρροή - Οι δύο φάσεις του Προτεκτοράτου¹⁵

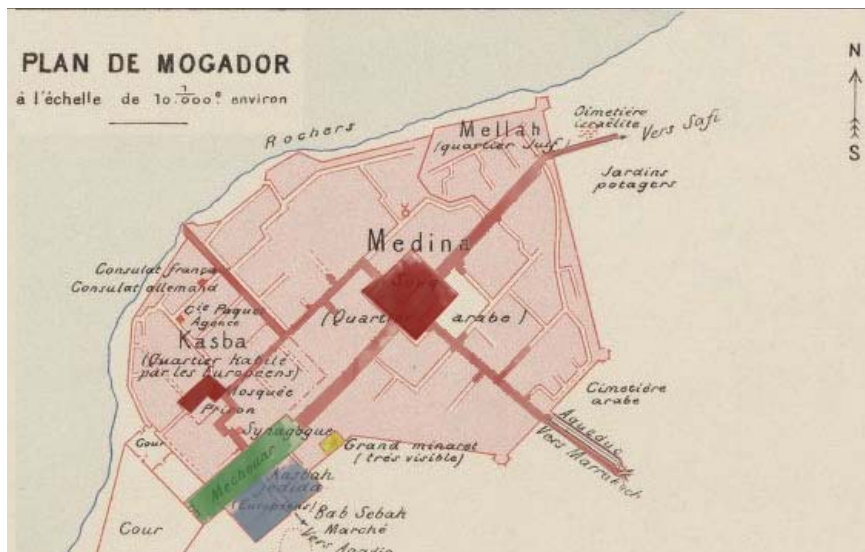
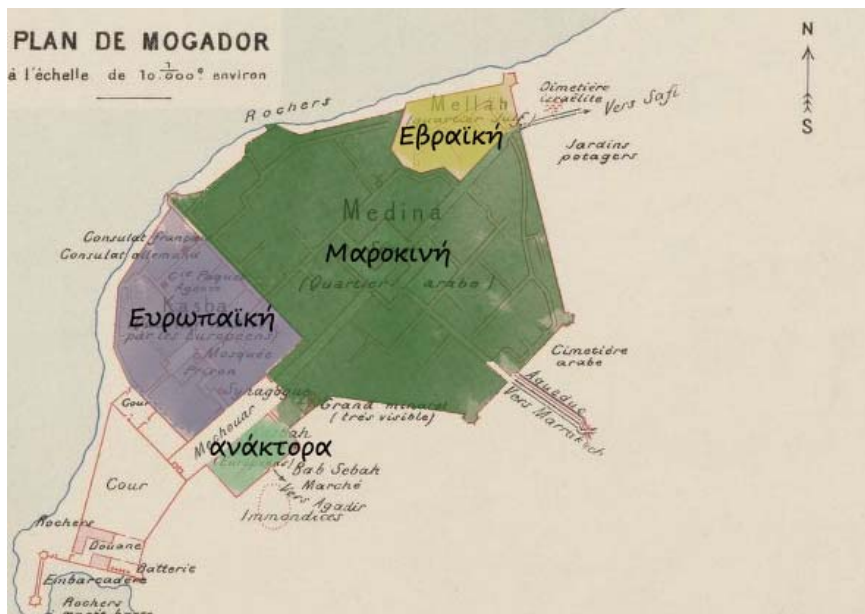
Μετά και την πτώση της τελευταίας βερβερικής δυναστείας των Βαττασιδών το 1554, η εξουσία πέρασε στα χέρια των Σαριφιανών δυναστειών (1554-1912) που αναδεικνύονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αραβικής και ανδαλουσιανής καταγωγής. Από το 16ο αιώνα και μετά, ο μαροκινός κόσμος επιχείρησε χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία την πολιτική και οικονομική επαφή με το Δυτικό κόσμο. Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του Αλαουίτη Sidi Mohammed, που αποπειράθηκε να έρθει σε επαφή με τη Δύση ιδρύοντας μία πόλη εμπορικό λιμάνι, την **Εσσάουιρα**, το 1765 μ.Χ.

Η πόλη αυτή ήταν καθαρά μαροκινή και στέγαζε τις πρεσβείες των ευρωπαϊκών κρατών. Η πόλη διαιρείται σε αστικές ενότητες, με τη μαροκινή να παρεμβάλλεται μεταξύ ευρωπαϊκής και εβραϊκής. Οι δύο τελευταίες είναι τοποθετημένες σε επαφή με τα τείχη και προς τον Ατλαντικό, μακριά από την ηπειρωτική πλευρά. Το οδικό δίκτυο επιτρέπει την άμεση πρόσβαση στην πλατεία της ευρωπαϊκής συνοικίας από τη μαροκινή αγορά. Οι αστικές ενότητες είναι σχεδιασμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει μία ισορροπία μεταξύ εσωτερικής αυτονομίας και εξωτερικού ελέγχου από τη σουλτανική διοίκηση. Μία πόλη πολυεθνική, εμπορικό κέντρο για το Μαρόκο με επαφές με τη Μεσόγειο και τη Δύση που όμως, καθότι προσωπικό εγχείρημα του σουλτάνου, παρήκμασε μετά το θάνατό του.

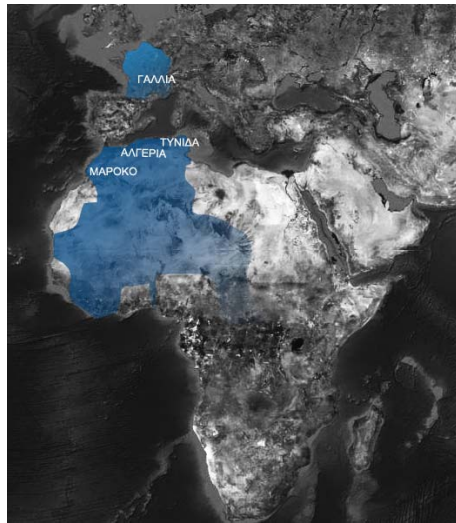
Κατά το 19ο αιώνα, οι όροι του “διαλόγου” μαροκινού και δυτικού κόσμου έχουν διαφοροποιηθεί δραματικά. Οι σουλτάνοι επιδιώκουν, πλέον, επαφές με τη Δύση για την διασφάλιση και την σταθεροποίηση της εξουσίας τους στο διασπασμένο από τις έριδες μαροκινό κόσμο. Η Γαλλία έχοντας εισχωρήσει πρώτα οικονομικά στο Μαρόκο το 1822, καλείται ως σωτήρια δύναμη και ιδρύει το Γαλλικό Προτεκτοράτο του Μαρόκου στις 30 Μαρτίου 1912. Το τελευταίο αποτελεί το τρίτο στάδιο εξέλιξης της γαλλικής αποικιακής πολιτικής με προηγούμενες φάσεις εκείνες του Αλγερίου και της Τύνιδας.

Ξεκινώντας από το 1830, η Γαλλία μέσα στο τεταμένο διεθνές κλίμα προετοιμάζεται για την Ναυμαχία της Μεσογείου. Θέλοντας να δημιουργήσει μια γαλλική ζώνη στην νότια πλευρά της Μεσογείου, κάνει την αρχή της αποικιοκρατίας της στην περιοχή του Μαγκρέμπ κατακτώντας την Αλγερία. Θα συνεχίσουμε με το πέρασμα της από την Τυνησία για να καταλήξουμε στο Μαρόκο και την αρχή του Προτεκτοράτου.

Η πρώτη φάση της γαλλικής αποικιοκρατίας εμφανίζεται στην Αλγερία και έχει χαρακτήρα καθαρά στρατιωτικό. Οι άποικοι, εγκαθιστούν το στρατιωτικό τους κέντρο στην υπάρχουσα μεσαιωνική πόλη του Αλγερίου. Η ανάγκη άμεσης εγκατάστασης και λειτουργίας του στρατιωτικού κέντρου οδηγεί στην καταστροφή του προϋπάρχοντος αστικού ιστού προκειμένου να προσαρμοστεί στις καινούριες απαιτήσεις και ανάγκες. Η επικάλυψη των δύο δομών (στρατιωτικού κέντρου και μεσαιωνικής μεδίνας) έχει ως

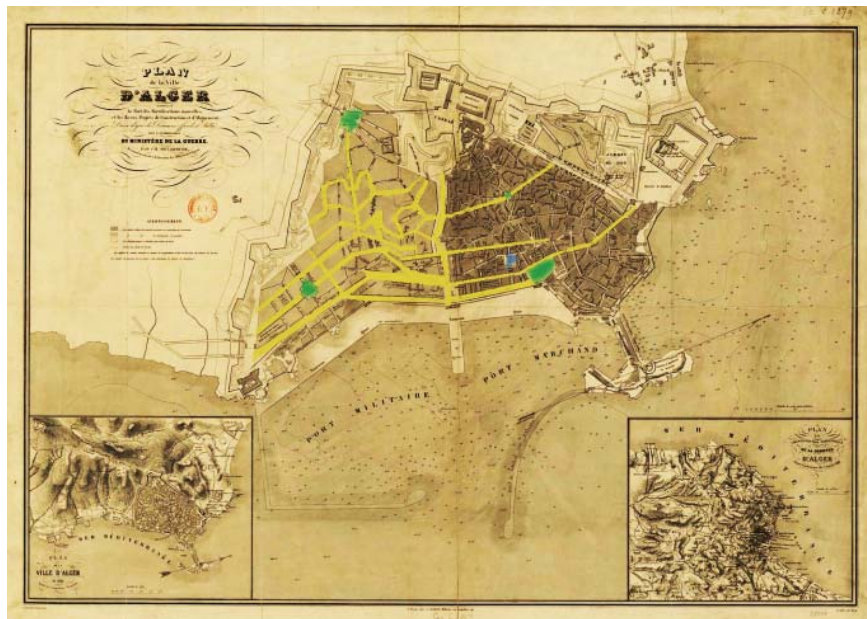

Εικ.46: Mogador - Εσσαουίρα. Οι αστικές ενότητες είναι σχεδιασμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει μία ισοροπία μεταξύ εσωτερικής αυτονομίας και εξωτερικού ελέγχου από τη σουλτανική διοίκηση. [Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, *Plan de Mogador, 1/10 000 environ, levé en 1899*, Service géographique de l'Armée (Paris), 1912]

Εικ.47: Η γαλλική αποικιοκρατία στο Μαγκρέμπ. [Υπόβαθρο χάρτη : Google Earth]

Εικ.48: Το Αλγέρι υπό τη γαλλική επιρροή. Παρατηρούμε τη διάνοιξη οδικών αξόνων παράλληλων στο παραλιακό μέτωπο για την καλύτερη πρόσβαση του στρατού, καθώς και τη δημιουργία πλατειών (κίτρινο και πράσινο χρώμα αντίστοιχα).
[Υπόβαθρο χάρτη: www.gallica.bnf.fr, V. Janson (Paris), 1830]

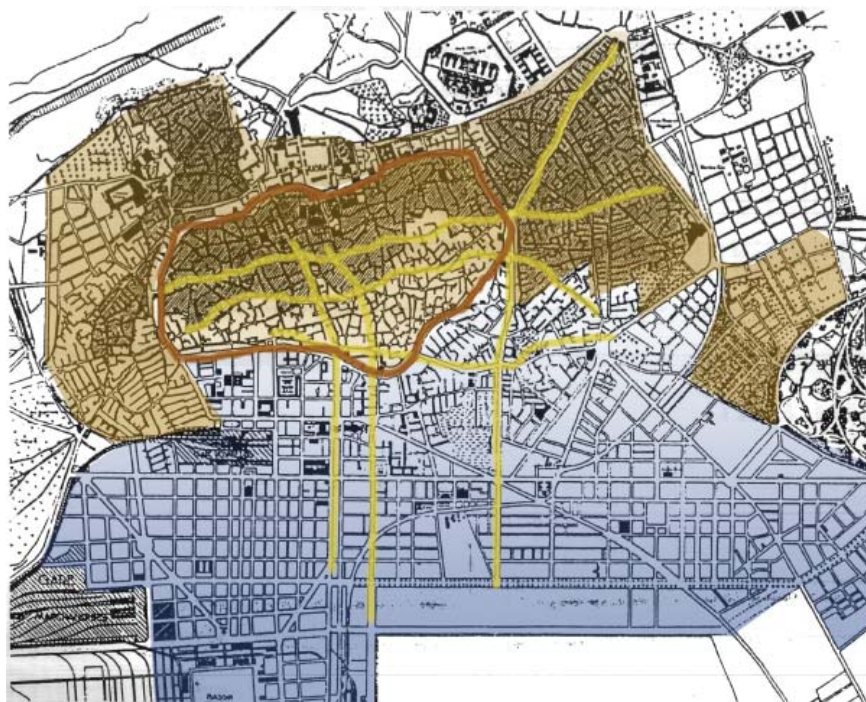

αποτέλεσμα εκτεταμένες κατεδαφίσεις, διανοίξεις ευθύγραμμων δρόμων, πλατείες και δημόσια διοικητικά κτίρια και επομένως τη μεγάλη αλλοίωση του χαρακτήρα της μεσαιωνικής πόλης.

Περνώντας στην επόμενη φάση, στην περιοχή της Τύνιδας το 1881, η Γαλλία αποφασίζει, για λόγους πολιτικούς και οικονομικούς, ότι η συντήρηση της αποικιακής εξουσίας με στρατιωτικές δυνάμεις είναι πλέον αδύνατη γι' αυτό και υιοθετεί τον χαρακτήρα της προστάτιδας δύναμης. Ο στρατός δεν εγκαθίστανται στην Μεδίνα αλλά έξω από τα τείχη της δημι-

¹⁷ Βλέπε: Αλεξίου Ιωάννα, Ζουμπούλη Παναγιώτα, Φωτοπούλου Φερενίκη. *Η ΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΛΓΕΡΙΑΣ*, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ 8 – ΕΜΒΑΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Γ: ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΗ, Ε.Μ.Π., Αθήνα 2007

ουργώντας μια νέα αποικιακή πόλη, με τις δικές της εγκαταστάσεις, προσαρμόζοντας τους οδικούς της άξονες για την επαρκή και ομαλή μετάβαση από τη μία πόλη στην άλλη. Η Νέα πόλη αν και διαχωρισμένη από την Μεδίνα σε λειτουργικό επίπεδο, πολεοδομικά βρίσκεται σε άμεση επαφή με αυτήν. Η νέα δομή της γαλλικής πόλης βρίσκεται σε επαφή με τη δομή της μεσαιωνικής μέσω μίας ενδιάμεσης μεταβατικής ζώνης.

Εικ.49: Η Τύνιδα υπό τη γαλλική επιρροή. Το οδικό δίκτυο της Νέας πόλης προσαρμόζεται ως ένα βαθμό με εκείνο της μεδίνας ενώ εμφανίζεται ένας ενδιάμεσος ιστός που γεφυρώνει νέα και παλιά πόλη. [Υπόβαθρο χάρτη: Amodei, Massimo. *Tunis 1860-1930: The formation of a colonial town*, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1* (1985): σελ.33]

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η αποικιακή πολιτική της Γαλλίας κατά το 19ο αιώνα, στενά συνδεδεμένη με τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν τόσο στο εσωτερικό της μητρόπολης όσο και σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, οδήγησε σταδιακά στην ανάγκη κατανόησης και συνύπαρξης με τον μουσουλμανικό κόσμο του Μαγκρέμπ. Η σύγκρουση και η επικάλυψη αποικιακής και παραδοσιακής πόλης της πρώτης περιόδου της γαλλικής αποικιοκρατίας (Αλγέρι) μετεξελίχθηκε σε επαφή και αλληλεπίδραση στη δεύτερη φάση (Τύνιδα) για να καταλήξει σε πλήρη διαχωρισμό κατά την περίοδο του Προτεκτοράτου στο Μαρόκο.

Το Προτεκτοράτο στο Μαρόκο χωρίζεται σε 2 φάσεις, με πρώτη φάση το 1912-1934 και δεύτερη από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο έως και την ανε-

¹⁸ Βλέπε: Amodei, Massimo. *Tunis 1860-1930: The formation of a colonial town*, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1*, 1985

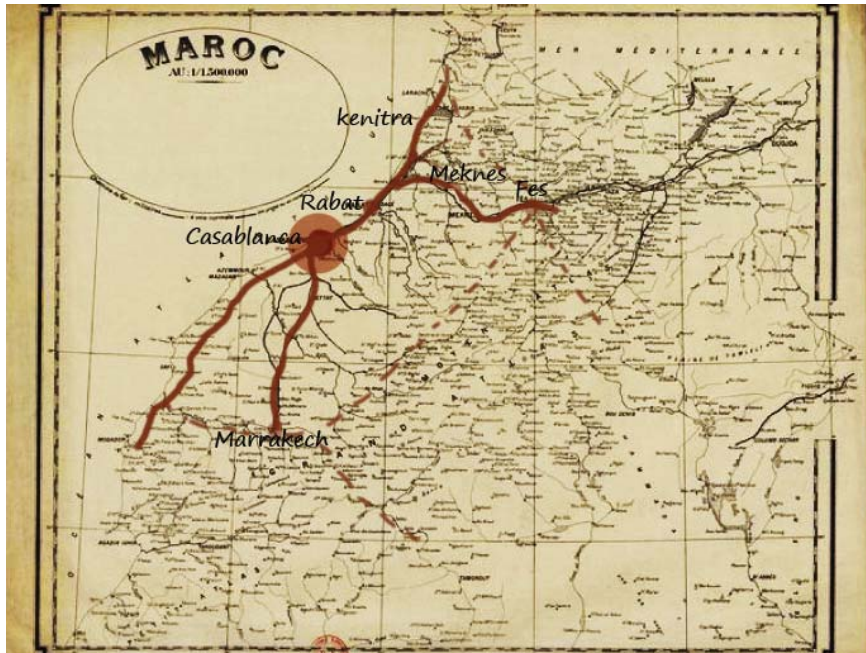
ξαρτησία στις 2 Μαΐου 1956. Ο διαχωρισμός αυτός σε δύο φάσεις είναι τόσο χρονολογικός, με τη μεσολάβηση του πολέμου, όσο και λειτουργικός, καθότι οι δύο περίοδοι διαφέρουν σημαντικά ως προς την αναπτυξιακή πολιτική.

Στην πρώτη φάση του προτεκτοράτου 1912-1934 με αρχηγό τον στρατάρχη Lyautey, αρχίζουν οι πρώτες αλλαγές στην οργάνωση του Μαρόκου. Ο Lyautey πίστευε ότι θα έχει περισσότερα αποτελέσματα μια αποικιακή πολιτική βασισμένη στην ηθικοπολιτιστική δράση παρά στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Συγκεκριμένα λέει « δεν είναι τόσο με τις στρατιωτικές, όσο με τις ηθικές μας δυνάμεις που παραμείναμε εδώ [στο Μαρόκο] με την καίρια χρήση των πολιτικών μέτρων». Ο Lyautey έθεσε έναν γενικό προγραμματισμό που χωρίζεται σε 3 στάδια. Το πρώτο είναι η ειρηνοποίηση που περιλαμβάνει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την επιβολή της γαλλικής κυριαρχίας. Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει την οργάνωση της χώρας και την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας για να καταλήξει στην κατάρτιση των τοπικών στελεχών της οικονομίας που θα εξασφάλιζε την εκβιομηχάνιση της χώρας. Η χώρα, με σύνορα πολύ κοντινά στα σημερινά της, χωρίστηκε σε χρήσιμη επικράτεια και σε μη αξιοποιήσιμη. Ο βασικός άξονας της κρατικής, οικονομικής και εμπορικής οργάνωσης μετατοπίζεται από την ενδοχώρα στα παράλια του Ατλαντικού.

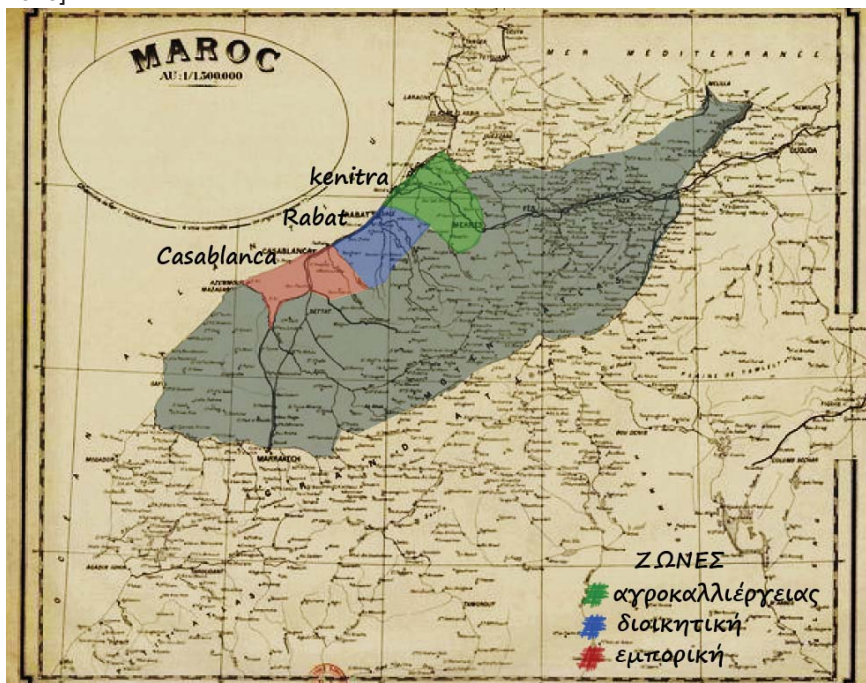
Ο βασικός άξονας της κρατικής, οικονομικής και εμπορικής οργάνωσης μετατοπίζεται από την ενδοχώρα στα παράλια του Ατλαντικού. Η παραλιακή ζώνη μαζί με τις ευρύτερες αγροτικές περιοχές γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξη. Οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι ήταν εκείνοι με το μεγαλύτερο οικονομικό ενδιαφέρον ενώ οι παλαιοί εμπορικοί δρόμοι των καρραβινιών εγκαταλείφθηκαν. Με εξαίρεση την Ραμπάτ που βρισκόταν στη νέα οικονομική παραλιακή ζώνη, οι αυτοκρατορικές πόλεις από ισότιμες αυτοσυντηρούμενες και αναπτυσσόμενες αστικές μονάδες μετασχηματίστηκαν σε επαρχιακές πόλεις.

Η διοικητική και οικονομική οργάνωση του Μαρόκου γίνεται με βάση τον ευρωπαϊκό ορθολογισμό και το λειτουργικό διαχωρισμό. Η χώρα, χωρίστηκε σε χρήσιμη επικράτεια (παραλιακό μέτωπο) και σε μη αξιοποιήσιμη (ενδοχώρα). Τα παράλια του Ατλαντικού, χωρίζονται σε 3 ζώνες. Η Καζαμπλάνκα ορίζεται ως το εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο, η Ραμπάτ ως το διοικητικό και η Κενίτρα ως το κέντρο της αγροτικής παραγωγής. Η επικράτεια διαιρείται περεταίρω σε 7 περιφέρειες και σε 24 δήμους. Μέσα σε αυτό το σύστημα αναδιοργάνωσης, οι Γάλλοι επιδιώκουν τη συνεργασία με την ελίτ τοπική μαροκινή κοινωνία και τη διατήρηση και συντήρηση των κρατικών φορέων και παραδόσεων. Ο σουλτάνος διατηρεί τη θέση του, έχοντας όμως απλά και μόνο θεσμικό ρόλο χωρίς δικαιοδοσίες. Η εξουσία λοιπόν ασκείται από τους Γάλλους αξιωματούχους μέσω των παραδοσιακών δομών του μαροκινού κόσμου σε μία προσπάθεια ομαλής προσαρμογής του μαροκινού πληθυσμού στη νέα πραγματικότητα.

Η Καζαμπλάνκα, μία μικρή πόλη του προαποικιακού Μαρόκου, αναδεικνύεται στο μεγαλύτερο και σημαντικότερο αστικό κέντρο. Αποτελεί

Εικ.50: Μαρόκο. Η μετατόπιση του εμπορικού και αναπτυξιακού άξονα από την ενδοχώρα στο παραλιακό μέτωπο κατά την εποχή του Προτεκτοράτου. [Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, Service géographique du Maroc (Rabat), 1923]

Εικ.51: Μαρόκο. Η οργάνωση σε ζώνες της επικράτειας κατά την εποχή του Προτεκτοράτου. [Υπόβαθρο χάρτη : www.gallica.bnf.fr, Service géographique du Maroc (Rabat), 1923]

τον αντικείμενο μελέτης μας γιατί εκτός του ότι ήταν το βασικό πεδίο πειραματισμού της μοντέρνας πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής, λόγω της εμπορικής και οικονομικής της δραστηριότητας θα πρωτοστατήσει και στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης.

Ο Henri Prost θέτοντας ως βασική του προτεραιότητα τις ελάχιστες δυνατές παρεμβάσεις στη μεδίνα και τη δημιουργία μίας σύγχρονης Νέας πόλης σε απόσταση από αυτήν, δημιούργησε το μοντέλο της διπολικής πόλης της Καζαμπλάνκα οργανώνοντάς την σε 4 ζώνες. Με αφετηρία την μεδίνα που ορίζεται ως ζώνη μαροκινής κατοικίας, σχεδιάζει περιμετρικά της, με την μεσολάβηση ενός δακτυλίου πρασίνου, μια ζώνη ευρωπαϊκής μεσοαστικής κατοικίας, μια ζώνη πολυτελών κατοικιών στα νοτιοδυτικά και μια βιομηχανική ζώνη στα ανατολικά.

Τα τείχη της μεδίνας, τα μουσουλμανικά μνημεία και τα δημόσια κτίρια επισκευάζονται και αποκαθίστανται όπως και ο ίδιος ο αστικός ιστός που εξοπλίζεται με υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα. Το πολεοδομικό κέντρο στο σχέδιο του Prost μετατοπίζεται από το masjid της μεδίνας, νοτιοανατολικά στην ζώνη ευρωπαϊκής κατοικίας. Με νέα αφετηρία το κέντρο αυτό, χαράσσονται οι κύριοι οδικοί άξονες ακτινωτά προς την ενδοχώρα και συνδέονται μεταξύ τους με περιμετρικούς δακτυλίους κίνησης.

Στην ζώνη ευρωπαϊκής κατοικίας, όπου εγκαθίστανται Γάλλοι και άλλοι Ευρωπαίοι προς εύρεση εργασίας, συναντάμε πολυώροφες κατοικίες, ένα οδικό δίκτυο ενισχυμένο με κόμβους και ευθύγραμμους πλατιούς δρόμους που κατέληγαν σε επιβλητικά δημόσια κτίρια ή μνημεία, δημόσιους χώρους, πλατείες και όλες εκείνες τις υποδομές μίας σύγχρονης

Εικ.52: Σχέδιο διεύθυνσης της Νέας πόλης από τον Henri Prost.

[Υπόβαθρο χάρτη: Bertrand Terlinden. αρχιτεκτονικές μελέτες, L'oeuvre de Henri Prost. Architecture et urbanisme (2 – Maroc), κατηγορία documentation de référence, enseignement, Maroc , 09-03-2010]

πόλης. Προχωρώντας προς την περιφέρεια του αστικού ιστού συναντάμε τη ζώνη των πολυτελών μονοκατοικιών που χαρακτηρίζεται από ησυχία, αραιή δόμηση, πράσινους χώρους, καθώς και ένα ελικοειδές οδικό δίκτυο για καλύτερες θεάσεις τόσο προς τη μεδίνα όσο και προς τους χώρους πρασίνου. Τέλος, η βιομηχανική ζώνη, με ένα σύστημα κάθετων μεταξύ τους δρόμων και ορθογωνίων τετραγώνων βρίσκεται έξω από τον αστικό ιστό.

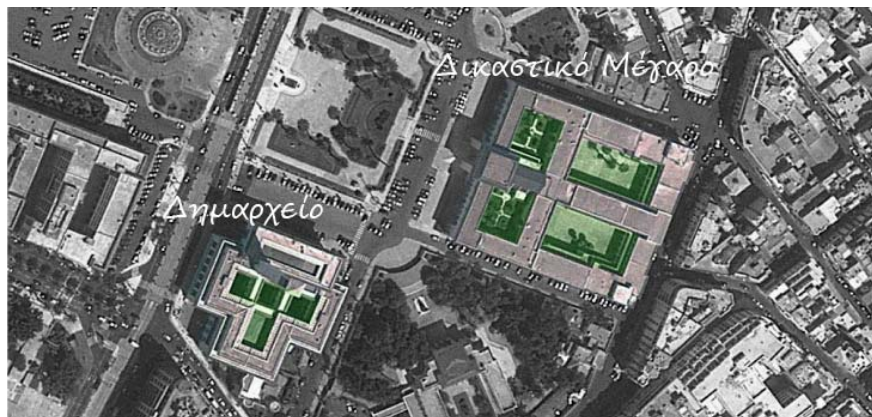

Εικ.53: Καζαμπλάνκα οδικό δίκτυο [Υπόβαθρο χάρτη: Bertrand Terlinden. αρχιτεκτονικές μελέτες, *L'oeuvre de Henri Prost. Architecture et urbanisme (2 – Maroc)*, κατηγορία documentation de référence, enseignement, Maroc , 09-03-2010

Το νέο πολεοδομικό κέντρο διακρίνεται σε εμπορικό και διοικητικό. Το διοικητικό κέντρο τοποθετείται στην πλατεία Mohammed V. Τα κτίρια που πλαισιώνουν την πλατεία αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της επίσημης αποικιακής αρχιτεκτονικής της πρώτης φάσης του Προτεκτοράτου. Μαροκινά μοτίβα, παραδοσιακές μορφές και υλικά αναθεωρήθηκαν μέσα από την φονξιοναλιστική αρχιτεκτονική, που εξαπλωνόταν τότε στην Ευρώπη. Το Δικαστικό Μέγαρο είναι το πιο μνημειώδες. Οργανώνεται γύρω από τέσσερα αίθρια και η είσοδός του οδηγεί σε δύο πλευρικές στοές στο ισόγειο, που διαμορφώνονται με ελαφρά οξυκόρυφα τόξα. Γεωμετρικά μοτίβα μαυριτανικής αρχιτεκτονικής κοσμούν τα πλαίσια των ανοιγμάτων ενώ μία διακοσμητική ταινία από εφυσωμένα κεραμικά πλακίδια επιστέφει τη σύνθεση. Το κτίριο του Δημαρχείου οργανωνόταν γύρω από τρία εσωτερικά αίθρια. Οι λεπτομέρειες στις όψεις είναι από τοπικό ψαμμίτη, ενώ μία συνεχόμενη ταινία από εφυσωμένα κεραμικά πλακίδια επιστέφει τη σύνθεση. Το ρολόι του δημαρχείου αποτελεί το δεύτερο της πόλης, καθώς ο ακριβής προσδιορισμός της ώρας ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για τη σωστή λειτουργία της γαλλικής διοίκησης. Η διακοσμητική χρήση των πλακιδίων αυτών με τα γεωμετρικά σχήματα είχε διαδοθεί στην Ιβηρική χερσόνησο από το 12ο αιώνα και ιδιαίτερα στην Πορτογαλία, ενώ επανεμφανίζονται τώρα και διαδίδονται μέσω του Art Deco.

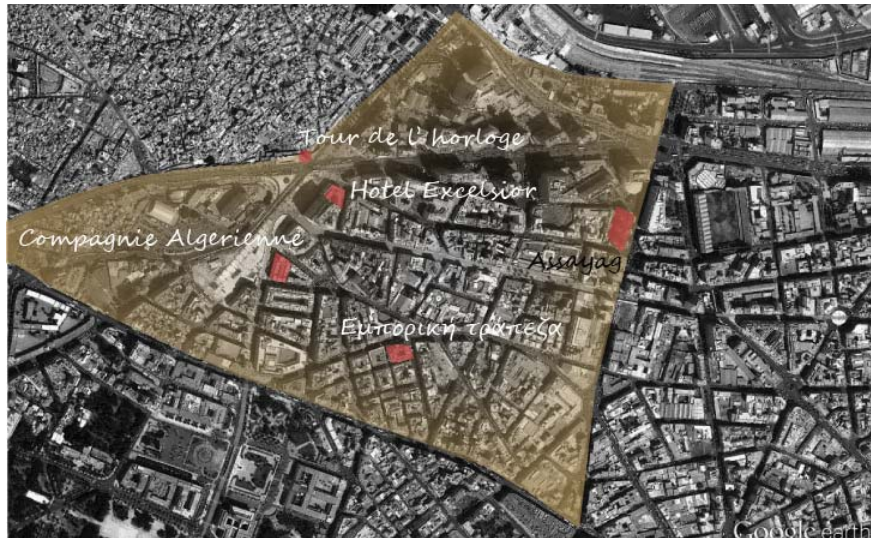
Εικ.54: Καζαμπλάνκα. Διοικητικό και εμπορικό κέντρο [Υπόβαθρο χάρτη : google earth]

Εικ.55: Διοικητικό κέντρο στην πλατεία Mohammed V (δημαρχείο, δικαστικό Μέγαρο). [Υπόβαθρο χάρτη : google earth]

Εικ.56: Πάνω αριστερά το Δημαρχείο (Hôtel de Ville) και στα δεξιά το εσωτερικό του αίθριο, σχεδιασμένο από τον Marius Boyer το 1927. Από κάτω το Δικαστικό Μέγαρο από τον Joseph Marrasat το 1922.
 [Φωτογραφίες: <http://ericrossacademic.wordpress.com>, Eric Ross, academic. Architectural heritage weekend in Casablanca, 11 Απριλίου 2012]

Εικ.57: Η Νέα πόλη με το εμπορικό της κέντρο. [Υπόβαθρο χάρτη : google earth]

Το εμπορικό κέντρο της Νέας πόλης χωροθετείται στην πλατεία της Γαλλίας (σημερινή πλατεία των Ηνωμένων Εθνών) στο όριο μεταξύ μεδίνας και Νέας πόλης, το οποίο και σηματοδοτείται με τον πύργο του ρολογιού (Tour de l' Horloge). Ο πύργος οικοδομήθηκε το 1911 και μιμείται τους μαροκινούς μιναρέδες. Τετραγωνικός σε κάτοψη, αποτελείται από δύο πύργους, ένα μεγάλο και ένα μικρότερο στο δώμα του πρώτου, με στοιχεία νεοκλασικά (γείσα), μαυριτανικά (διακόσμηση των τόξων που θυμίζουν πολύλοβα) και μαμελουκικά (διακοσμητικά μοτίβα, θόλος). Οι Γάλλοι ενσωματώνουν στοιχεία της ισλαμικής αρχιτεκτονικής της Αιγύπτου, που τελούσε υπό γαλλική επιρροή κατά το 18ο αιώνα. Τα κτίρια των τραπεζών, καθότι χρηματοδοτούμενα από ιδιώτες, ξέφευγαν από το νεομαυριτανικό στυλ που υιοθέτησε η επίσημη αποικιακή αρχιτεκτονική, όπως το κτίριο της εμπορικής τράπεζας του Μαρόκου, σχεδιασμένο από το Marius Boyer (1930), λιτό, χωρίς διακόσμηση και με σύγχρονο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο. Το κτίριο της τράπεζας Compagnie Algerienne, σχεδιασμένο από τον Henry Prost και τον Antoine Marchisio (1926), ενσωματώνει μαροκινά μοτίβα και γεωμετρικές συνθέσεις στο πνεύμα του Art Deco. Το κτίριο είναι τριώροφο και οργανώνεται γύρω από ένα εσωτερικό αίθριο που επιτρέπει την οπτική επαφή μεταξύ των ορόφων. Στους ορόφους βρίσκονται οι χώροι των γραφείων ενώ το ισόγειο απευθύνεται στους πελάτες. Γύρω από το εμπορικό κέντρο, προς τα ανατολικά, αναπτύχθηκε όπως είδαμε η μεσοαστική ευρωπαϊκή συνοικία. Το κτίριο Assayag (Marius Boyer 1930) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κτίρια κατοικίας που οικοδομούνται σε αυτή την φάση του Προτεκτοράτου. Καθαρά μοντέρνο, ξεφεύγει από το μοντέλο των πολυκατοικιών με τα εσωτερικά αίθρια – φωταγωγούς και αποτελείται από τρεις πύργους με οκταγωνικά κλιμακοστάσια στο κέντρο του καθενός.

Εικ.58: Ο πύργος του ρολογιού (Tour de l' horologe). Ο αρχικός πύργος κτίστηκε το 1911, κατεδαφίστηκε το 1948 μαζί με ένα μέρος της Μεδίνας και το 1993 οικοδομήθηκε ένα αντίγραφο του.

[Αριστερή φωτογραφία: www.gallica.bnf.fr, Agence Meurisse (Paris), 1922.

Δεξιά φωτογραφία: <http://www.pbase.com>, Medina clocktower, Brian J. McMorrow 1999-2012]

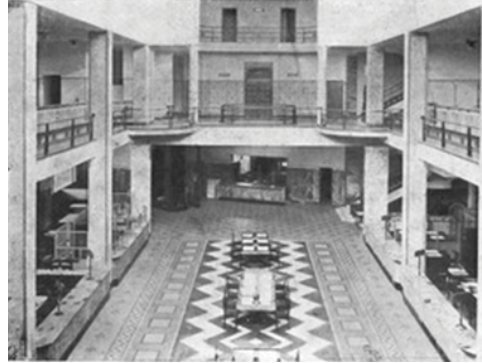
Εικ.59: Η εικόνα της πλατείας της Γαλλίας (σημερινή Place des Nations Unies) το 1918. Στα αριστερά, το Excelsior Hotel, στο βάθος διακρίνουμε το πεντάροφο πολυκατάστημα Magazines Paris-Magoc (το οποίο δεν σώζεται πλέον). Ο πύργος του ρολογιού διακρίνεται στα δεξιά μας όπου και διαχωρίζει την παλιά πόλη (Medina) από την καινούργια (Ville Nouvelle).

[Φωτογραφία : <http://ericrossacademic.wordpress.com>, Eric Ross, academic. Architectural heritage weekend in Casablanca, 11 Απριλίου 2012]

Εικ.60: Πάνω αριστερά το κτίριο της εμπορικής τράπεζας του Μαρόκου, σχεδιασμένο από το Marius Boyer (1930). Κάτω αριστερά το κτίριο της τράπεζας Compagnie Algerienne και στα δεξιά το εσωτερικό αίθριο του κτιρίου, σχεδιασμένο από τον Henri Prost και τον Antoine Marchisio (1926).

[Φωτογραφίες: Résidence générale de la République française au Maroc, 25 ans de protectorat français au Maroc, Rabat, 1932 σελ.34]

Εικ.61: Το κτίριο Assayag από τον αρχιτέκτονα Marius Boyer ,1930.

[Φωτογραφία: <http://ericrossacademic.wordpress.com>, Eric Ross, academic. Architectural heritage weekend in Casablanca, 11 Απριλίου 2012]

Τα κλιμακοστάσια είναι σχεδιασμένα έτσι ώστε να έχουν φυσικό φωτισμό και αερισμό. Τα διαμερίσματα είναι για ένα ή δύο άτομα, καθώς απευθυνό-ντουσαν στο νέο πληθυσμό που κατέφθανε στην πόλη από την Ευρώπη προς εύρεση εργασίας και όχι στις ήδη υπάρχουσες οικογένειες.

Οι διοικητικές αλλαγές επηρέασαν σημαντικά τους αστικούς και νομαδικούς πληθυσμούς. Ο κατακερματισμός της επικράτειας σε δήμους και η συστηματοποίηση της αγροτικής παραγωγής συνέβαλαν στην παρακμή του φυλετικού εμπορίου και της παραδοσιακής αγροτικής παραγωγής, διετάραξαν τις φυλετικές δομές και πυροδότησαν κύματα εσωτερικής μετανάστευσης στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η αδυναμία αφομοίωσης των νέων πληθυσμών από τη μεδίνα, λόγω διακοπής της αστικής της ανάπτυξης και η απουσία μέριμνας από την κεντρική εξουσία για τη στέγασή τους, οδήγησε στον υπερπληθυσμό της μεδίνας, την υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης και την εμφάνιση παραγκουπόλεων (bidonvilles). Αυτές αναπτύσσονται γύρω από τη μεδίνα και τις βιομηχανικές ζώνες.

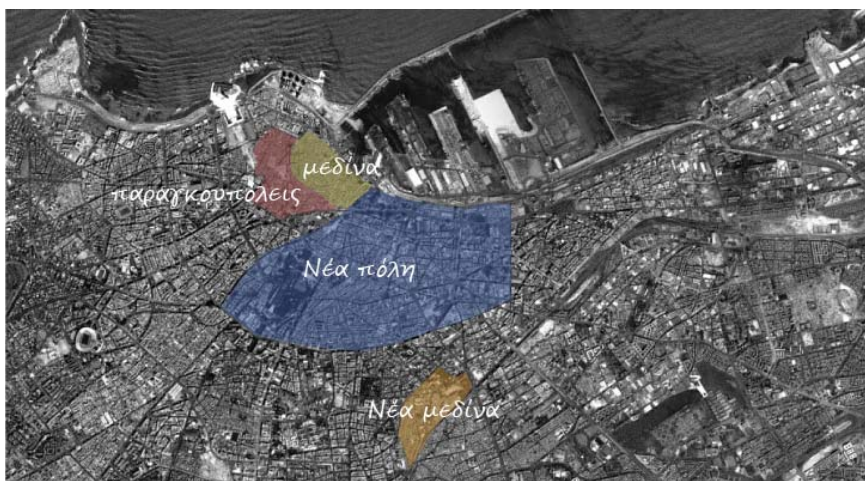

Εικ.62: Καζαμπλάνκα. Μεδίνα με Νέα πόλη, η εισροή του αγροτικού πληθυσμού και η εγκατάστασή του στις παραγκουπόλεις. [Υπόβαθρο χάρτη : google earth]

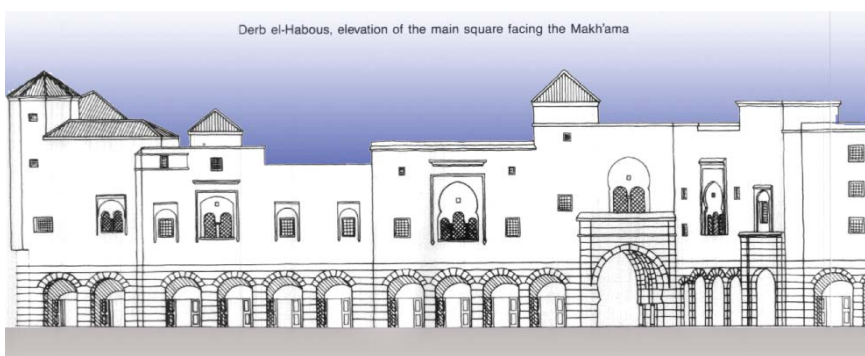

Εικ.63: Οι παραγκουπόλεις (bidonvilles) της Καζαμπλάνκα.
[Αριστερή φωτογραφία: diplomatie.gouv.fr, Mathieu et R. Maneville. *Société - France - Diplomatie*, Ministère des Affaires étrangères, 1951.
Δεξιά φωτογραφία: blog le monde.fr, Salah El Ayoubi. *Mohamed VI, ou l'erreur de casting*, 16 Φεβρουαρίου 2012]

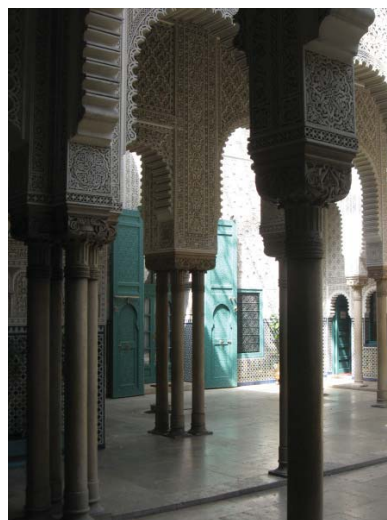
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια του αρχιτέκτονα Albert Laprade για τη στέγαση των πληθυσμών των παραγκουπόλεων. Ο αρχιτέκτονας θέλοντας να αναπαράγει ένα αντίγραφο της αραβοβερβερικής μεσαιωνικής πόλης σχεδιάζει την Νέα Μεδίνα ή αλλιώς Cité des Habous. Οι κατοικίες σχεδιάζονται μια προς μια, πάνω σε ένα οδικό δίκτυο, με γωνίες και ηθελημένη πολυπλοκότητα, με στενούς δρόμους, μικρές πλατείες, μια κεντρική αγορά, μικρομάγαζα διάσπαρτα στην πόλη, δίκτυο υπονόμων, ύδρευσης και ηλεκτροδότησης. Το έργο αυτό δείχνει μία συστηματική μελέτη και καταγραφή της παραδοσιακής μαροκινής αρχιτεκτονικής από το Laprade. Η Νέα Μεδίνα ωστόσο, εξαρτημένη από το εμπορικό και διοικητικό κέντρο της Νέας πόλης, όπως και η παλαιά μεδίνα, δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως μία αυτοσυντηρούμενη παραδοσιακή μαροκινή πόλη. Επιπλέον, αυτού του είδους η αστική ζωή ήταν άγνωστη για τους αγροτικούς πληθυσμούς στους οποίους απευθυνόταν. Το υψηλό κόστος κατασκευής της, την καθιστούσε ακατάλληλη για εργατική συννοικία. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, στη Νέα Μεδίνα εγκαταστάθηκαν οι εύποροι μαροκινοί που ασφικτιούσαν στην υποβαθμισμένη παλαιά Μεδίνα.

Εικ.64: Καζαμπλάνκα. Μεδίνα-Νέα Πόλη-Παραγκουπόλεις-Νέα Μεδίνα [Υπόβαθρο χάρτη : google earth]

Εικ.65: Σχέδιο του Laprade για την Νέα Μεδίνα [Πηγή: archnet.org, Gaetano Arcuri and Anna Pasquali. Casablanca: the Derb el Habous by A. Laprade or how to build in the Arab Fashion, 1985 σελ. 19]

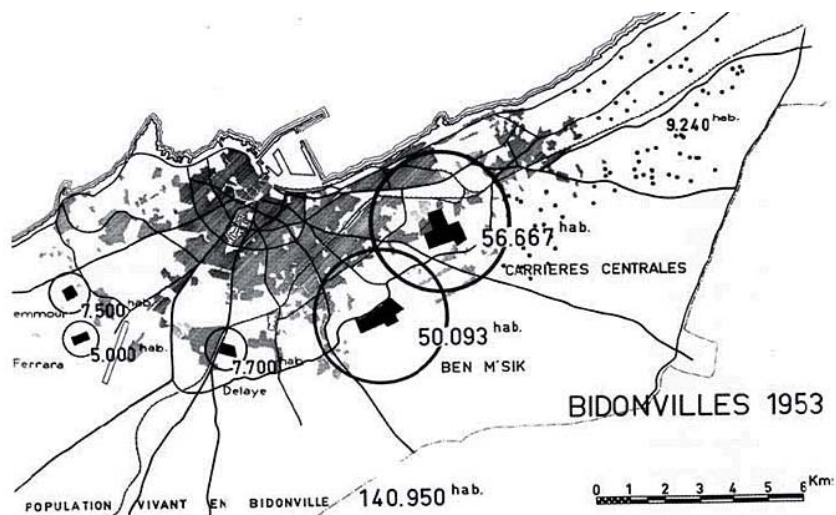
Εικ.66: Εσωτερική απόψη της Νέας Μεδίνας (cite des Habous) του Albert Laprade [Φωτογραφίες: <http://ericrossacademic.wordpress.com>, Eric Ross, academic. Architectural heritage weekend in Casablanca, 11 Απριλίου 2012]

Εικ.67: Η Νέα Μεδίνα (cite des Habous) του Albert Laprade και τα σημεία όπου τοποθετεί την διοίκηση, την αγορά, την εκπαίδευση και το τέμενος. [Υπόβαθρο χάρτη : google earth]

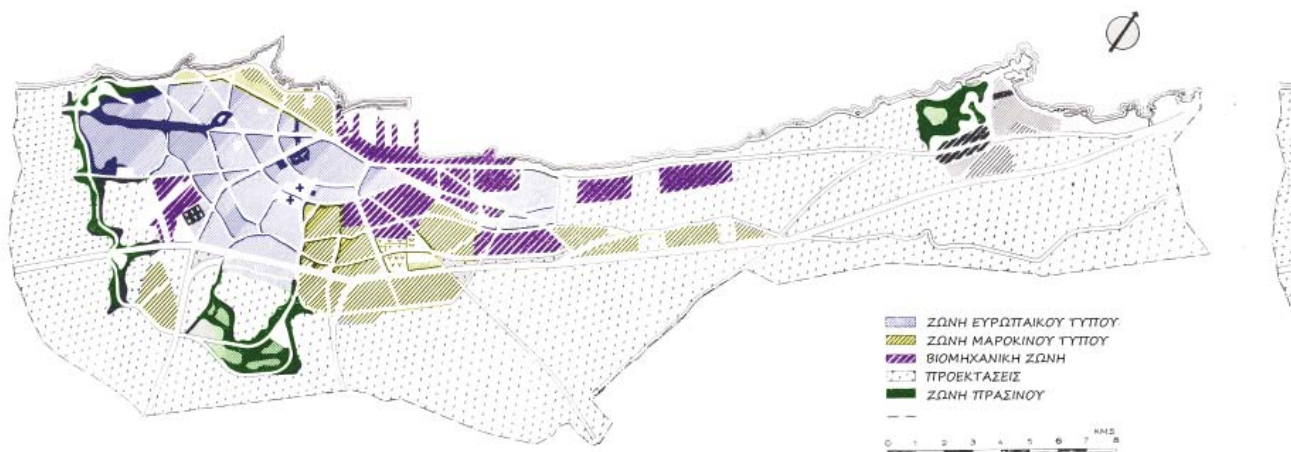
Καθότι το σχέδιο του Prost δεν περιελάμβανε μια συνολική πρόταση επέκτασης της πόλης, κατά τη δεύτερη φάση του Προτεκτοράτου, ανατίθεται στο Michel Ecochard να συντάξει ένα ρυθμιστικό σχέδιο επέκτασης της Καζαμπλάνκα. Σύμφωνα με αυτό, η βιομηχανική ζώνη επαναχωροθετείται στο αναπτυσσόμενο λιμάνι και στα ανατολικά της πόλης, παράλληλα με το παραθαλάσσιο μέτωπο και κατά μήκος του οδικού άξονα που τη συνδέει με την Ραμπάτ. Προβλέπεται μια ζώνη εργατικής κατοικίας, για τους χαμηλόμισθους εργάτες συνήθως Μαροκινούς, που περιλαμβάνει τις παρα-

γκουπόλεις, και τοποθετείται σε απόσταση από την βιομηχανική ζώνη με την μεσολάβηση μιας λωρίδας πρασίνου. Ο ήδη υπάρχων αστικός ιστός εντάσσεται σε μια ενιαία ζώνη αστικής κατοικίας που απευθύνεται σε Ευρωπαίους και εύπορους Ισραηλίτες.

Εικ.68: Καζαμπλάνκα. Χάρτης παραγκουπόλεων του 1953.

[Πηγή: www.arquiscopio.com, La trama Ecochard Casablanca, Federico García Barba.]

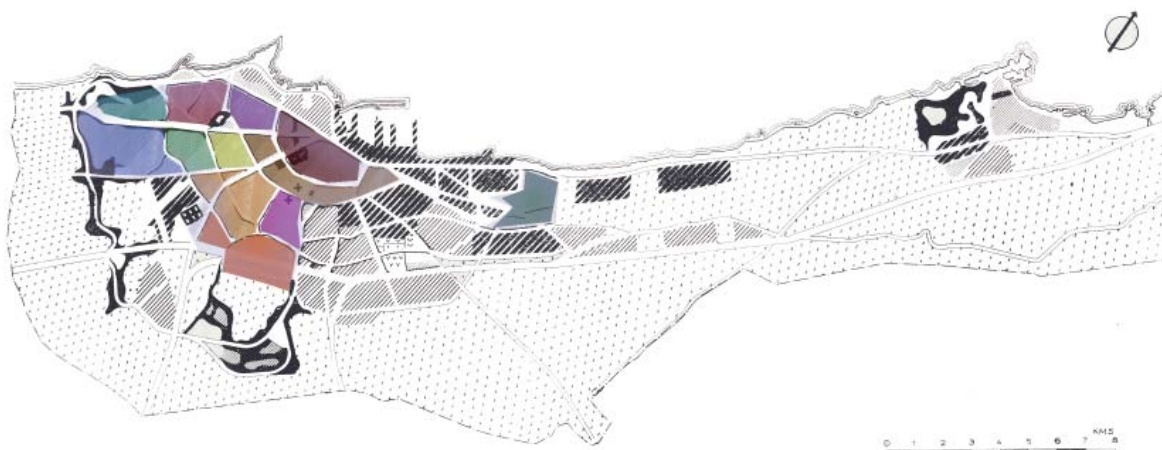

Εικ.69: Το σχέδιο πόλης (zoning) του Michel Ecochard για την Καζαμπλάνκα. [Υπόβαθρο χάρτη: Bertrand Terlinden. αρχιτεκτονικές μελέτες, ECOCHARD M., Casablanca. Le roman d'une ville (2- Maroc), κατηγορία documentation de référence, Ecochard, Maroc, 28-02-2010]

Η ζώνη αστικής κατοικίας, οργανώνεται σε ημιαυτόνομες αστικές ενότητες - προάστια καθεμιά από τις οποίες διαθέτει το δικό της αστικό κέντρο. Κάθε ημιαυτόνομη αστική ενότητα σχεδιάζεται με ευθύγραμμους δρόμους, πάρκα, πλατείες, βίλλες και πολυκατοικίες ευρωπαϊκού τύπου από 3 έως 25 ορόφους έχοντας ως πρότυπο την ευρωπαϊκή πολεοδομία.

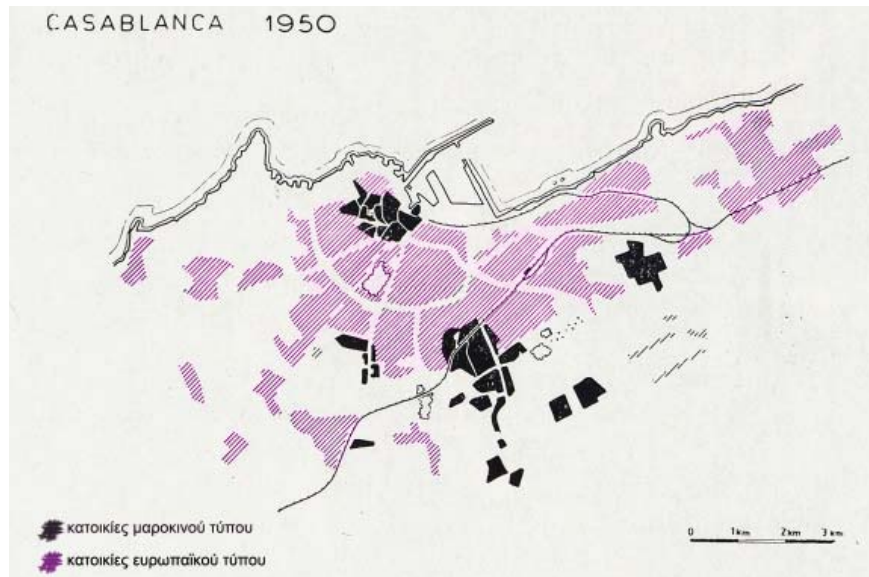
Η ζώνη εργατικής κατοικίας, οργανώνεται σε ημιαυτόνομες συνοικίες. Το οδικό δίκτυο οργανώνεται ιεραρχικά με δακτυλίους μηχανοκίνησης περιμετρικά της κάθε συνοικίας μεταβαίνοντας σε ένα δίκτυο πεζοδρόμων στο εσωτερικό τους. Οι πεζοδρόμοι καταλήγουν σε πλατώματα μέσω των οποίων γίνεται η είσοδος στις κατοικίες και παράλληλα λειτουργούν ως χώροι στάθμευσης. Οι κατοικίες διακρίνονται σε μονώροφες με αίθριο ή πολυώροφες συλλογικές κατοικίες.

Οι ισόγειες και μονώροφες κατοικίες αποτελούνται από ένα εσωτερικό αίθριο, μέσω του οποίου γίνεται η είσοδος στην κατοικία. Ο κύριος όγκος τοποθετείται σε σχήμα Γ και περιλαμβάνει τους χώρους διημέρευσης ενώ το λουτρό τοποθετείται εξωτερικά. Ο Ecochard κρατάει το αρχέτυπο της εσωστρεφούς κατοικίας, αποδίδοντάς την όμως με σύγχρονο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο. Τοποθετημένες πάνω σε κάναβο 8x8 μ., με εισόδους διατεταγμένες παράλληλα ή αντικρουστά, αφαιρεί τον προθάλαμο της εισόδου με τους προστατευτικούς τοίχους, καταργεί τις εσωτερικές τοξωτές στοές και τις αντικαθιστά με προεξέχοντα μικρά γείσα, μειώνει το ύψος του στηθαίου στα δώματα στα 80εκ. και επιδιώκει την απουσία διακοσμητικών

Εικ. 70: Οι αστικές ενότητες του Michel Ecochard για την Καζαμπλάνκα. [Υπόβαθρο χάρτη: Bertrand Terlinden. αρχιτεκτονικές μελέτες, ECOCHARD M., Casablanca. Le roman d'une ville (2- Maroc), κατηγορία documentation de référence, Ecochard, Maroc, 28-02-2010]

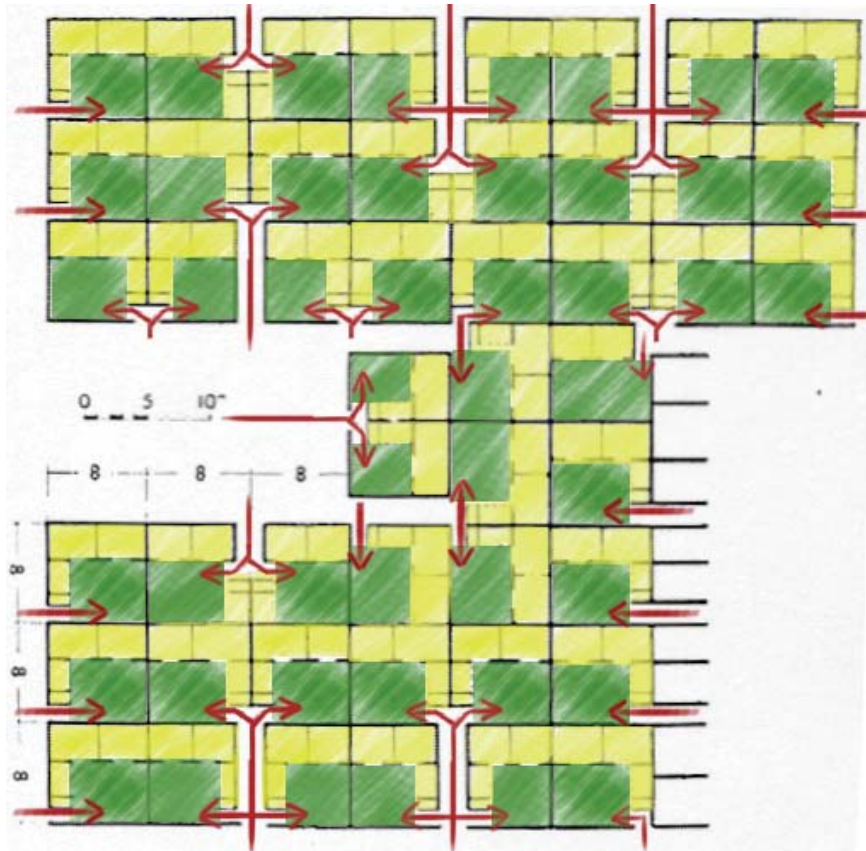

Εικ.71: Ευρωπαϊκές συνοικίες και Μαροκινές συνοικίες στην Καζαμπλάνκα του 1950, Michel Ecochard. [Υπόβαθρο χάρτη: Bertrand Terlinden. αρχιτεκτονικές μελέτες, ECOCHARD M., Casablanca. *Le roman d'une ville* (2- Maroc), κατηγορία documentation de référence, Ecochard, Maroc, 28-02-2010]

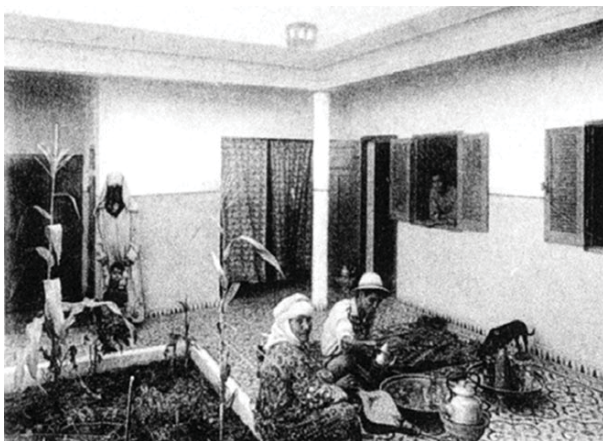
στοιχείων. Η λιτότητα στις εξωτερικές όψεις και οι αναλογίες των κτιρίων παραμένουν όπως και στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, ενώ οι εσωτερικές όψεις παύουν να φέρουν διακόσμηση. Ο Ecochard, κατά το σχεδιασμό του ήθελε να δημιουργήσει 3 στάδια στον εκσυγχρονισμό του μαροκινού κόσμου. Από τη μονώροφη κατοικία με τις παραδοσιακές δομές, οι χρήστες σταδιακά θα περνούσαν στη συλλογική κατοικία για να καταλήξουν στις αστικές ενότητες ευρωπαϊκού τύπου, με τη μοντέρνα φονκσιοναλιστική αρχιτεκτονική.

Εικ.72: Αεροφωτογραφία των κατοικιών μαροκινού τύπου. [Πηγή: <http://movingcities.org>, Colonial Modern book, 2010]

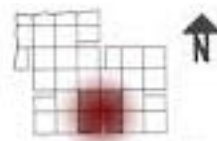
Εικ.73: Σχέδιο Ecochard για ισόγειες κατοικίες τοποθετημένες πάνω σε κάναβο 8x8μ. με τις εισόδους τους διατεταγμένες παράλληλα ή αντικριστά. [Υπόβαθρο σχεδίου: Bertrand Terlinden. αρχιτεκτονικές μελέτες, ECOCHARD M., Casablanca. *Le roman d'une ville* (2- Maroc), κατηγορία documentation de référence, Ecochard, Maroc, 28-02-2010]

Εικ.74: Εσωτερικό αίθριο από μια κατοικία. [Πηγή: <http://veredes.es/blog>, The Ecochard plot and Casablanca | arquiscoipo, 22 October 2012]

κάναβος 8x8

- χώροι διημερεύσεως
- αίθριο
- λουτρό

Εικ.75: Καζαμπλάνκα. Κάτοψη 4 κατοικιών. Οι οικίες τοποθετούνται πάνω σε κάναβο 8x8μ. με είσοδο κατευθείαν από το αίθριο, ο κύριος όγκος της κατοικίας τοποθετείται σε σχήμα Γ και περιλαμβάνει τους χώρους διημερεύσεως ενώ εξωτερικά τοποθετείται το λουτρό. [Υπόβαθρο σχεδίου: www.arquiscopio.com, La trama Ecochard Casablanca, Federico García Barba.]

Εικ.76: Πρόταση πολυκατοικίας στην Καζαμπλάνκα. [Πηγή:<http://movingcities.org> , Colonial Modern book, 2010]

Το πέρασμα του Μαρόκου υπό τη γαλλική επιρροή ήταν μία διαδικασία μεγάλων μετασχηματισμών και μεταρρυθμίσεων. Η μετατόπιση της οικονομικής ζώνης στα παράλια, στέρησε από τις αυτοκρατορικές πόλεις το μεγαλύτερο μέρος των αστικών λειτουργιών τους, εξαιρώντας τις από τη νέα αναπτυξιακή πολιτική και θέτοντας τις βάσεις για μία οικονομία και κοινωνία δύο ταχυτήτων. Στην Καζαμπλάνκα, το Προτεκτοράτο δημιούργησε μία πόλη που αποτελείται από ισότιμα προάστια με τοπικά κέντρα, που αναφέρονται στο πολεοδομικό κέντρο του συνόλου. Οι γαλλικές επιρροές δεν επιχείρησαν και δεν κατάφεραν να διεισδύσουν στη μαροκινή κοινωνία. Οι πολιτισμικές διαφορές δεν επέτρεπαν τη διάσπαση των κοινωνικών ομάδων και την απώλεια των κοινωνικών ταυτοτήτων. Η γαλλική παρέμβαση, όμως, επιτάχυνε την πορεία του μαροκινού κόσμου προς την εποχή της πληροφορίας και της παγκοσμιοποίησης.

Εικ.77: [Πηγή: <http://www.flickr.com>]

Βιβλιογραφία :

¹⁵ Τριαντάρη Μαρία. *Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΙΚΟ ΚΟΣΜΟ – Η περίπτωση του Michel Ecochard στο Μαρόκο (1946-1952)*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2008.

Nelson, Harold D. , Nyrop, Richard F. *Morocco. A country study*, εκδ. R. F. Nyrop, Washington, 1978.

Φερενίκη Βαταβάλη. *Η διεύθυνση των δυτικών ιδεών για την πόλη στον Αραβικό κόσμο*, Μάθημα: Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη στον 20ο αιώνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Φεβρουάριος 2004.

Andrea Kurzbein. *The Inhabitants' Reinterpretation of Spatial Structures in Hay Hassani, Casablanca*, UPPSATSER FRÅN KULTURGEOGRAFISKA INSTITUTIONEN, Ιούνιος 2011

Mahdi Elmandjra. *The Case of Casablanca*, 1985

Γ. Ο σύγχρονος κόσμος του Μαρόκου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

Καθόλη τη διάρκεια της πορείας της μεσαιωνική μαροκινή πόλης προς την σύγχρονη εποχή μέσα από την επαφή της με την Δύση, ο ανέκαθεν διμερής χωρισμός του μαροκινού κόσμου αλλάζει ποιοτικά. Όπως είδαμε, ο μεσαιωνικός μαροκινός κόσμος οργανώνεται σε ανυπότακτη επικράτεια και υποταγμένη, νομαδική ζωή και αστικό πολιτισμό, Βέρβερους και Άραβες. Τα ζεύγη αυτά συνυπάρχουν και συνεργάζονται στα πλαίσια μιας δυναμικής ισορροπίας δημιουργώντας ένα αποκεντρωτικό μοντέλο ανάπτυξης με 4 ισότιμες πρωτεύουσες. Η επαφή με τη Δύση πραγματοποιείται με το Μαρόκο ενωμένο υπό την σουλτανική εξουσία, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για έναν ισότιμο πολιτισμικό διάλογο.

Στον 20ο αιώνα, υπό την γαλλική επιρροή, η δυναμική αυτή ισορροπία διαταράσσεται χωρίς σχέδιο για μελλοντική της αποκατάσταση. Οι Γάλλοι χωρίζουν την επικράτεια σε χρήσιμη και μη αξιοποιήσιμη, δημιουργούν αλληλοεξαρτώμενες πόλεις με ένα δυσαρμονικά μεγάλο αστικό κέντρο και μικρότερες περιφερειακές πόλεις. Η βιομηχανική παραγωγή και η συστηματοποιημένη αγροτική παραγωγή καταστρέφουν την παραδοσιακή οικονομία. Το Μαρόκο από αυτοσυντηρούμενη και αναπτυσσόμενη μονάδα μετατρέπεται σε παραγωγική μονάδα της γαλλικής αγοράς. Η κοινωνία χωρίζεται σε ανώτερη ευρωπαϊκή αστική τάξη και σε κατώτερη των Μαροκινών.

Ο μαροκινός κόσμος του 21ου αιώνα χωρίζεται στην αναπτυσσόμενη παραλιακή ζώνη και στην πολυπληθέστερη υπανάπτυκτη ενδοχώρα. Στην πρώτη, κατοικούν οι οικονομικά ισχυροί με υψηλό επίπεδο μόρφωσης, που ζουν κατά τα δυτικά πρότυπα και ακολουθούν κατ' εικόνα τα μουσουλμανικά, ενώ στη δεύτερη οι οικονομικά ασθενέστεροι, με χαμηλότερο επίπεδο μόρφωσης, που διατηρούν τις παραδοσιακές δομές. Το κοινωνικό χάσμα εμφανίζεται και στην αναπτυσσόμενη ζώνη. Στη Καζαμπλάνκα, που εξελίσσεται σε μια από τις μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου (megacities) καταφθάνουν διαρκώς πληθυσμοί από την ενδοχώρα, δημιουργώντας παραγκουπόλεις στην περιφέρειά της. Η παγκοσμιοποίηση, στα πλαίσια της ελεύθερης παγκόσμιας αγοράς, επιδιώκει τη δημιουργία κοινών παγκόσμιων αναγκών για πολυεθνικά καταναλωτικά αγαθά. Τα δυτικά πρότυπα ζωής προβάλλονται συστηματικά και στο Μαρόκο όπως και σε κάθε σύγχρονη κοινωνία.

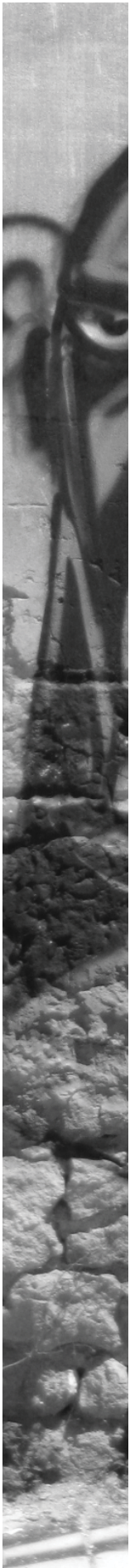
Το δομημένο περιβάλλον που δημιούργησαν οι Γάλλοι είχε ως αποτέλεσμα την σταδιακή εξασθένηση της μνήμης του βιωμένου αρχιτεκτονικού χώρου. Η σύγχρονη μαροκινή αρχιτεκτονική αποκομμένη από την παράδοση της προσπαθεί να βρει την ταυτότητα της. Αφαιρετικά μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης της σύγχρονης μαροκινής αρχιτεκτονικής, εξετάζοντας τρία αντιπροσωπευτικά δείγματα.

Ο σχεδιασμός της συνοικίας Dar Lamane (Abdelrahim Charai, Abdelaziz Lazrak 1983) στην Καζαμπλάνκα ήταν μία προσπάθεια στέγασης του πληθυσμού των παραγκουπόλεων. Μία ορθογώνια πλατεία στο γεωγραφικό κέντρο της νέας συνοικίας λειτουργεί ως το πολεοδομικό της κέντρο. Σε αυτή συγκεντρώνονται, το τέμενος, οι αγορές και μία αίθουσα εκδηλώσεων, ενώ γύρω από αυτήν αναπτύσσονται οι κατοικίες σε τριώροφα και τετράωροφα συγκροτήματα διαμερισμάτων γύρω από κοινόχρηστες αυλές. Οι δρόμοι μεταξύ των συγκροτημάτων λειτουργούν ως υπαίθριες αγορές και τα καταστήματα τοποθετούνται σε ισόγεια στάθμη με τοξοτές στοές. Η κατοικία, δε διαθέτει πλέον το παραδοσιακό αίθριο, αλλά ημιυπαίθριους χώρους σε πρόβολο¹⁹. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι επιχειρείται η ερμηνεία της δομής της μεσαιωνικής μαροκινής πόλης με σύγχρονο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και ορθολογικό σχεδιασμό.

Εικ.78: Καζαμπλάνκα. Σχέδια της συνοικίας Dar Lamane (Abderrahim Charai, Abdelaziz Lazrak 1983) για την στέγαση του πληθυσμού των παραγκουπόλεων. [Πηγή: archnet.org, Ismaïl Serageldin. *Dar Lamane Housing Community*. 1989. *In Space for Freedom*. Ismaïl Serageldin (ed.). London: Butterworth Architecture, 1989]

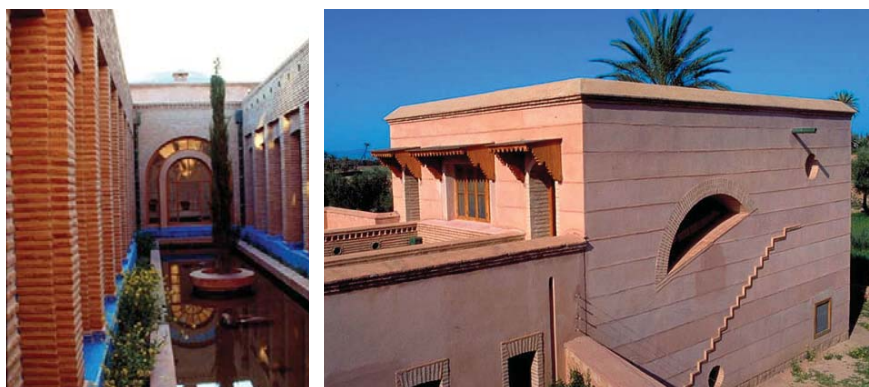
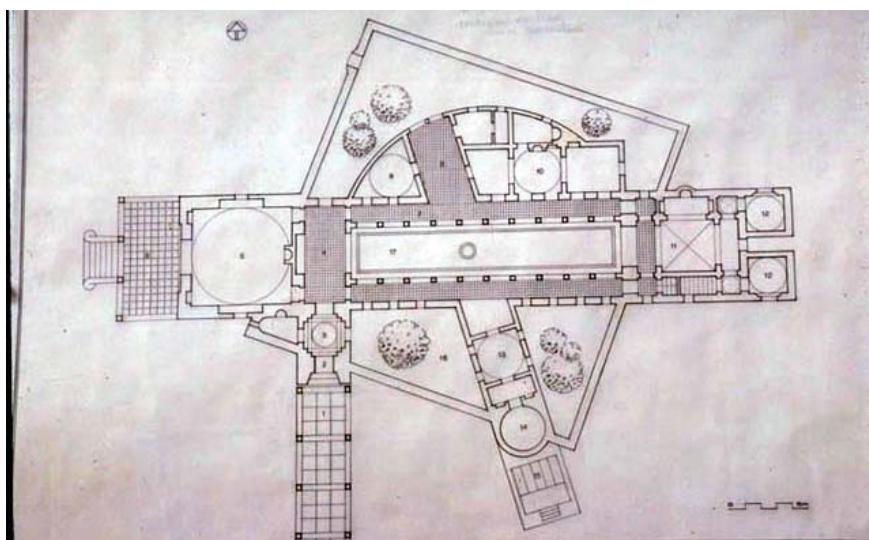
¹⁹ Βλέπε: archnet.org, Ismaïl Serageldin. *Dar Lamane Housing Community*. 1989. *In Space for Freedom*. Ismaïl Serageldin (ed.). London: Butterworth Architecture, 1989]

Εικ.79: Καζαμπλάνκα. Μεδίνα - Νέα Μεδίνα - Dar Lamane.
[Υπόβαθρο χάρτη: google map]

Εικ.80: Καζαμπλάνκα. Dar Lamane .
[Πηγή: archnet.org, Ismaïl Serageldin. Dar Lamane Housing Community. 1989. In Space for Freedom. Ismaïl Serageldin (ed.). London: Butterworth Architecture, 1989 σελ.100]

Ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο είναι η ενσωμάτωση αυτούσιων μορφών της παραδοσιακής μαροκινής αρχιτεκτονικής σε σύγχρονα κτίρια. Η κατοικία Belkhania (Abdelrahim Sijelmasi 1983), λίγο έξω από το Μαρακές, και το κτίριο γραφείων της τράπεζας BMCE στη Ραμπάτ εκφράζουν την ιδέα αυτή. Μορφολογικά στοιχεία, όπως θόλοι, στοές, αίθρια, επανασχεδιάζονται στη σύνθεση, χωρίς ιδιαίτερη λειτουργία, στοχεύοντας στην διαμόρφωση μιας τοπικής ταυτότητας. Στην πλειοψηφία τους, ωστόσο, τα αρχιτεκτονικά έργα παρουσιάζουν ένα διεθνιστικό χαρακτήρα. Ουρανοξύστες, εμπορικά κέντρα και πολυκαταστήματα ολοκληρώνουν την εικόνα της αναπτυσσόμενης Καζαμπλάνκα του 21ου αιώνα

Εικ.81: Η κατοικία Belkhania (Abdelrahim Sijelmasi 1983) στο Μαρακές.
[Πηγή: archnet.org]

¹⁷ Βλέπε: archnet.org, κατοικία Belkhania (Abdelrahim Sijelmasi 1983)

Εικ.82: Η τράπεζα BMCE στη Ραμπάτ.
[Πηγή: dezeen magazine, <http://www.dezeen.com/2011/03/25/bmce-headquarters-by-foster-partners/>]

Εικ.83: Καζαμπλάνκα. Πάνω: Άποψη από έναν ουρανοξύστη, Κάτω: το εμπορικό mall της Καζαμπλάνκα [Πηγή: http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position]

Ολοκληρώνοντας την πορεία μας από το μεσαιωνικό Μαρόκο στο Μαρόκο του σήμερα, επιστρέφουμε στην αφετηρία μας και κλείνουμε με ένα άλλο απόσπασμα από το ίδιο βιβλίο: «Οι Μαροκινοί φαίνεται να ζουν σε μία αντιφατική κοινωνία, πλούσια σε παράδοση και βαθιά διχασμένη σε σχέση με τη Δύση, φθονώντας την τεχνολογία της, το υψηλό βιοτικό της επίπεδο ενώ ταυτόχρονα διαισθάνονται την έλλειψη βαθύτερου νοήματος του καταναλωτισμού.»

Εικ. 84: [Πηγή: <http://www.redditpics.com/favelas-of-brazil-the-boundary-between-wealth-and,1274369/>]

